इदं पुस्तकं ' मोतीलाल लाधाजी ' इत्येतै
पेठ) प्रकाशितम् । (अस्य सर्वेऽधिकार
तच्च,
पुण्यपत्तने सदाशिवश्रेण्यां ' लक्ष्मण भ
स्वकीये ' हनुमान प्रिंटिंग प्रेस

श्रीः

प्रास्ताविकं किंचित्।

वीरः सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो वीरं बुधाः संश्रिताः।
वीरेणाभिहतः स्वकर्मनिचयो वीराय नित्यं नमः॥
वीरात्तीर्थमिदं प्रवृत्तमतुलं वीरस्य घोरं तपो।
वीरे श्रीधृतिकीर्तिकान्तिनिचयः श्रीवीर! भद्रं दिश॥ १॥

आर्हतमतप्रभाकरसंस्थायाश्चतुर्थो मयूखः स्याद्वादरत्नाकराभिधस्तद्देवकृपया प्रकाश्यते। सोऽयं ग्रन्थः (८४०००) चतुरशीतिसहस्रग्रन्थसंख्यात्मको निरमायि श्रीवादिदेवसूरिभिरिति कर्णपरम्परातः समाता प्रथितिः। बहुशः प्रयतमानैरस्माभिस्तत्तज्जैनाचार्याणां सूरीणां च कृपयालम्भि सप्तपरिच्छेदात्मको भागो ग्रन्थराजस्यास्य। अस्मन्मुद्रापितग्रन्थान्तरक्रमेण संमुद्र्यते चेदयं तर्हि स्यान्नुयाद् द्वादशशतीं पृष्ठानामिति संभावयामः। संपूर्णो ग्रन्थ एकस्मिन् विभागे संग्रथ्यते चेद्भवेद् वैरस्याय पिपठिषूणामतो विभागशः संमुद्र्य प्रकाशयितुमारब्ध एषः। तत्र प्रथमो भागः प्रथमपरिच्छेदात्मको मुद्रितः। प्राय इयतैव प्रमाणेन भागान्तराणां प्रत्येकं प्रतिमासं मुद्रणं स्यादिति समीहामहे। ग्रन्थराजोऽयं बौद्धयौगादिमतानां परामर्शकोऽतोऽवश्यमवलोकनार्हो न केवलं स्याद्वादमतानुयायिनां किन्तु भिन्नमतस्थानामपि स्याद्वादमतजिज्ञासूनाम्। अतः पूर्वमयूखवदस्यापि मूलाल्पत्वपरिशिष्टविस्तारग्रन्थान्तर्बहिःपरिचयादिकं सविस्तरमाहृतम्। सन्ति चास्य ग्रन्थस्य द्वादशपरिशिष्टानि। किन्तु परिशिष्टादिकमन्तिमे विभाग एव मुद्रयितुमर्हम्। अग्रेतनपत्राणां मुद्रयिष्यमाणां निर्देशस्य पूर्वं कर्तुमशक्यत्वात्। केवलं टिप्पन्यादिकमर्थावबोधोपयोगि तत्तत्स्थलेऽधोभागे निरदेशि। प्रतिपत्रं पङ्क्त्यङ्का निर्दिष्टा येषामुपयोगः परिशिष्टदर्शनसौकर्याय। अन्यच्च पुस्तकानां वस्त्रात्मकं बन्धनमस्तु न पत्रात्मकमिति सूचयन्ति केचिन्महाभागाः परं तद्व्ययो ग्राहकैः स्वयमनुष्ठेयम्। अस्माभिस्तथा संपादने दैनंदिनवस्त्वर्घे द्रव्याधिक्यव्ययस्तेनैव पीडितचेतसो भवेयुरिति यथापूर्वं सपत्राहृता। इतिविनिवेदकः।

आर्हन्मतप्रभाकरकार्यालयः पुण्यपत्तनम्।
वी. स. २४५३ ज्येष्ठपूर्णिमा।

विद्वद्वंशवदः—
मोतीलाल लाधाजी

ॐ नमः सर्वज्ञाय ।

श्रीवादिदेवसूरिविरचितः प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः

तद्व्याख्या च

॥ स्याद्वादरत्नाकरः ॥

नमः परमविज्ञानदर्शनानन्दशक्तये ॥
श्रीयुगादिजिनेन्द्राय स्वायत्तीकृतमुक्तये ॥ १ ॥

एकस्यापि तुरङ्गमस्य कमपि ज्ञात्वोपकारं सुर-
श्रेणीभिः सह षष्टियोजनमितामाक्रम्य यः काश्यपीम् ॥
आरामे समवासरद् भृगुपुरस्येशानदिङ्मण्डने ।
स श्रीमान् मयि सुव्रतः प्रकुरुतां कारुण्यसान्द्रे दृशौ ॥ २ ॥

---

१ अनुष्टुप् । २ शार्दूलविक्रीडितम् । ३ गूर्जरदेशेऽधुना 'भरोंच' इति प्रसिद्धम् । ४ विंशतितीर्थंकरः । ५ श्रीमुनिसुव्रतस्वामितीर्थे [illegible] राजा आसीत् । एकदा तेन राज्ञा [illegible] इति [illegible] । [illegible] एकस्यां रात्रौ [illegible] । [illegible] 'अश्वावबोधतीर्थं' इति [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥ ५ ॥

यन्नामस्मृतिमात्रतोऽपि [illegible] ।

जानन्ति [illegible] ॥

तां त्रैलोक्य[illegible] ।

वन्दे शारदचन्द्रसुन्दरमुखीं श्रीशारदां देवताम् ॥ ६ ॥

येषां हन्त पिबन्ति कर्णपुटकैरद्यापि रसाश्रिताः ।

किञ्चित्कूणितलोचनाश्च सुधियः सूक्तामृतम् ॥

निःसाधारणभक्तिभाजनजने विघ्नस्य विध्वंसको ।

सन्तु श्रीमुनिचन्द्रसूरिगुरवस्तेऽभीप्सितप्राप्तये ॥ ७ ॥

श्रीसिद्धसेनहरिभद्रमुखाः प्रसिद्धा-

स्ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः ॥

---

१ स्रग्धरा २ 'किंकिणी' इति प. पुस्तके पाठः । ३ [illegible]
४ श्रीवर्धमानेन एकादशानां गणधराणां संशया निराकृताः । तद्वि[illegible]
सविस्तरं वर्णनमस्मन्मुद्रापितस्याद्वादमञ्जर्या १७८ पृष्ठे २।४ टिप्पन्योर्द्रष्ट[illegible]
५ सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं चेति द्विभेदं प्रत्यक्षम् । ६ वसन्ततिलका ।

येषां विमृश्य सततं विविधान् निबन्धान्
शास्त्रं चिकीर्षति तनुप्रतिभोऽपि मादृक् ॥ ८ ॥

अधिकतरमनीषोल्लासिनस्तुल्यबुद्धे-
र्मदविषधरदष्टस्वान्तदेहस्य चास्ति ॥
उपकृतिरिह शास्त्रेणामुना नैव किन्तु
प्रकृतिसरलचित्तस्याल्पबोधस्य मत्तः ॥ ९ ॥

इह कृतज्ञतामवलम्बमानः शास्त्रकारस्तत्सिद्धिनिबन्धनं परापरगुरुप्रवाहं स्मृत्यध्वनि सङ्क्रमयन्निमं प्रथमतः श्लोकमाह—

रागद्वेषविजेतारं ज्ञातारं विश्ववस्तुनः ।
शक्रपूज्यं गिरामीशं तीर्थेशं स्मृतिमानये ॥ १ ॥ ६

तत्र तीर्यते भवाम्भोधिर्भव्यैरनेनेति तीर्थं चतुर्वर्णः श्रमणसङ्घः

...स्य वाच्योऽर्थः ।

तस्य ईशः स्वामी तीर्थेशः प्रत्यासन्नोपकारित्वादिह श्रीवर्द्धमानस्तम् । स्मृतिं स्मरणमानये प्रापयामि । अपश्चिमतीर्थाधिनाथं श्रीमहावीरमहमिह ग्रन्थारम्भे स्मरामीत्यर्थः । कथम्भूतम् । रागोऽभिष्वङ्गात्मा । द्वेषः परस्परसहन- ६
स्वभावस्तौ विशेषेण पुनर्जयतया जेतुं विजेतुं शीलं यस्यासौ रागद्वेषविजेता तम् । पुनः कीदृशम् । ज्ञातारमवबोद्धारम् । कस्य । विश्ववस्तुनः कालत्रयवर्तिसामान्यविशेषात्मकपदार्थस्य । भूयः किं विशिष्टम् । शक्रैः शतमन्युभिः पूज्यं कमनीयाशोकाद्यष्टमहाप्राति-

---

१ [illegible] । इति [illegible] अनेकान्त[illegible] । २ मालिनी । ३ 'स्याद्वाद[illegible]' इति प. न. पुस्तके पाठः । ४ [illegible] प. न.—१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] (१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible]) इति स्या. मु. २६२. ७ [illegible] । ८ [illegible] । ९ [illegible] [illegible]

विरचनेनार्चनीयः शक्रपूज्यस्तम् । पुनरपि कीदृक्षम्, गिरां वाचामीशं यथावस्थितवस्तुगोचरत्वेन तासां प्रयोक्तृत्वान्नायकम् । अनेन च विशेषणचतुष्टयेनामी यथाक्रमं भगवतो मूलातिशयाश्चत्वारः स्मृतिमुकुरभूमिकामानीयन्ते । तद्यथा अपायापगमातिशयो ज्ञानातिशय पूजातिशयो वागतिशयश्चेति । एतेषां चातिशयानामित्थमुपन्यासे तथोत्पत्तिरेव निमित्तम् । तथा हि नाविजितरागद्वेषो विश्ववस्तुज्ञाता भवति। न चाविश्ववस्तुज्ञः शक्रपूज्यः सम्पद्यते । न च शक्रपूजाविरहे भगवास्तथागिरः प्रयुङ्क्त इति श्लोकस्य वाच्योऽर्थः ॥

श्लोकस्य प्रतीयमानोऽर्थः ।

प्रतीयपानस्त्वयम् । इह ये किलाविदलितदृढतररागद्वेषद्विपदन्ताशेषदु.खविशेषाः अविदितहेयोपादेयोपेक्षणीयताख्यापितजीवन्मृततुल्यभावाः सकललोकस्यापि अनवलोकनीयाः विषयाविसंवादसमुदितपरमानन्दप्रसादितहृदयसहृदयस्पृहणीयशब्दप्रयोगाशक्ता. अथ च परमसुखविज्ञानपूज्यत्वसम्यक्शब्दप्रयोक्तृत्वाभिलाषिणस्तान् प्रति तत्समीहितगुणाधीशस्य भगवत समाश्रयणीयत्वं वस्त्वमुना श्लोकेन व्यञ्जनव्यापारगोचरतामावेदयतो ग्रन्थकृतोऽस्माभिरेतत्स्मरणशरणप्रपन्नैरिदं शास्त्रमुपदिश्यते । तदहो जना यूयमप्यमुमेवासाधारणगुणाधिकरणं स्मरणकरणेन शरणं प्रपद्यध्वमिति परहितप्रपन्नत्वमुपदेशदानदक्षत्वं च वस्तु भगवत्समाश्रयणार्थं परप्रोत्साहनायामुत्साहप्रतीतेर्दयावीररसो भगवद्विषयो रत्याख्यो भावश्च ध्वन्यते । यो हि दुर्जयमप्यान्तरमरातिनिकरं परित. पराकर्तुं प्रवीणस्तस्य वहिरहितसम्भावनैव नाविर्भवतीत्यतिशयोक्तिरलङ्कारः । अत एव चान्येभ्यो विजयिभ्यो व्यतिरेकावगमाद् व्यतिरेकालङ्कारश्च ।

---

१ 'दन्ताशेष' इति भ. म पुस्तकयोः पाठः । २ परम्परास्यानन्त्यात्मिका रतिः स्थायिभावोऽस्य प्रथमो भावः । ३ शत्रुसमुदायम् । ४ विशेषविवक्षया भेदाभेदयोगायोगव्यत्ययोऽतिशयोक्तिः । काव्यानुशासने अ. ६ । ५ उत्कर्षापकर्षहेतोः साम्यस्य चोक्तावनुक्तौ चोपमेयस्याधिक्यं व्यतिरेकः । का. अ. ६ ।

निरोधकत्वेन प्रतिपक्षे [illegible] कर्मणामभावात् अयोगिकेवलित्वेन [illegible]-
नेत्रीकरणञ्च भगवतोऽनागतो गर्भेऽपि विशेषेण व्यक्तेन । विशे-
[illegible] चान्यतीर्थिकेभ्यो भगवत [illegible] निर्दे-
शकत्वद्वारा द्योत्यते । एवं चात्मातिशयगुणाविष्करणतया भगवत परमगुरुत्वं ख्यापितं भवति । तथाहि परमो गुरुर्भगवान् वर्द्धमानो रागद्वेषविजेतृत्वात् निःशेषगुणान्वितत्वात् सर्वज्ञत्वात् यथार्थवक्तृत्वाच्च य पुनर्नाभिनिवेशात्मकस्तत्पक्ष स न यथोक्तलक्षणयोगी यथा सम्प्रतिपन्न । एतेनापरगुरुरपि गणधरादिरस्मद्गुरुपर्यन्तो व्याख्यातः । तस्यैकदेशेन निराकृतसाधनाधिकरणत्वादपरगुरुत्वोपपत्तेः ।

परापरगुरुप्रवाहस्मरणं शास्त्रसिद्धिनिबन्धनमस्ति न वेति विचारः ।

अत्राह कश्चित्, भवतु नामैवं परापरगुरुप्रवाहस्य प्रसिद्धिः । तथापि कथमसौ प्रकृतशास्त्रस्य सिद्धिनिबन्धनं येन तदारम्भे तस्य स्मृतिः श्रेयसीति तत्रैके समादधते परापरगुरुप्रवाहस्य स्मरणाद् धर्मविशेषोत्पत्तेरधर्मध्वंसात् तद्धेतुकविघ्नोपशान्तेरभीप्सितशास्त्रपरिसमाप्तिः स तत्सिद्धिनिबन्धनमिति तन्न तर्कानुकूलम् । एवं हि तेषां प्रस्तुतशास्त्रारम्भे पात्रदानादिकमपि कर्तव्यकक्षामास्कन्देत् । परापरगुरुप्रवाहस्मरणवत् तस्यापि धर्मविशेषोत्पत्तिहेतुत्वाविशेषादभिहितशास्त्रसिद्धिनिबन्धनत्वोपपत्ते । मङ्गलत्वात् आप्तस्मरण शास्त्रसिद्धिनिबन्धनमित्यपरे । तदपि त्रपापात्रम् । स्वाध्यायादेरपि मङ्गलत्वाविरोधात् न [illegible] परापरगुरुपरम्परास्मरणमेव मङ्गलमिति क्षितिपतिशासनं [illegible] परापरगुरुप्रबन्धानुध्यानाद् ग्रन्थकारस्य नास्तिकतापरिहार [illegible]-द्वचनस्यास्तिकैरादरणीयत्वेन सर्वत्र ख्यात्युपपत्तेस्तदनु [illegible] निबन्धनमिति कतिपये । तदपि न चतुरचेतोहरम् । [illegible]

1 नयादिविभाव स्थैर्याद्यनुभावो धृत्यादि [illegible] दो वीर । धर्मवीरो नागानन्दे जीमूतवाहनस्य । [illegible] युद्धवीरो वीरचरिते रामस्य । का. अ. ३ । [illegible]

समर्थनादेव शास्त्रकर्तुर्नाभिमतफलसिद्धिसद्भावात्। ननु तथापि शास्त्रादौ परापरगुरुप्रवाहानुध्यानमनुचितं तस्यापि नाभिमतफलसिद्धिसाधनत्वात्। शिष्टाचारपरिपालनसाधनत्वात् तत्स्मरणं तत्सिद्धिनिबन्धनमिति चेत्। नैतदपि साधीयः। स्वाध्यायादिनापि तत्फलशिष्टाचारपरिपालनसाधनत्वेनावधारणात्। ततः प्रस्तुतशास्त्रोत्पत्तिनिमित्तनिरन्तरशास्त्राभ्यासोत्पत्तिकारणत्वात् तदर्थनिर्णयसाधनत्वात् परापरगुरुप्रवाहस्मरणं तत्सिद्धिनिबन्धनमित्येतदेव सहृदयसंवेद्यमिति।

परापराप्तनिर्मितशास्त्र प्रकृतशास्त्रे हेतुभूतमिति शङ्कासमाधानाभ्यां व्यवस्थापनम्।

ननु यथावद्विज्ञानमेव कर्तुस्तत्सिद्धिनिबन्धनमिति चेत्। नैवम्। तस्य गुरूपदेशपरतन्त्रत्वात्। श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमात् गुरूपदेशनिरपेक्षेऽपि श्रुतज्ञानस्योत्पादात्र तत्तत्परतन्त्रमिति चेत्। तदप्यचतुरम्। द्रव्यभावश्रुतस्याप्तोपदेशापाये कस्याप्यभावात्। तथाहि द्रव्यश्रुतं द्वादशाङ्गवचनात्मकम्। तदर्थज्ञानं तु भावश्रुतम्। तद्द्वितयमपि गणधराणां भगवदर्हद्वचनातिशयप्रसादात् स्वमतिश्रुतज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमातिशयाच्चोपजायमानं कथमाप्तायत्तं न भवेत्। तथा च परापराप्तप्रवाहनिबन्धन एव परापरशास्त्रप्रवाहस्तन्निबन्धनं च यथावद्विज्ञानं शास्त्रकर्तुरभिमतशास्त्रकरणलक्षणफलसिद्धेरप्युपाय इति तत्कामेनाप्त. समस्तोऽपि तदारम्भे स्मरणीय एव। यथोक्तम्।

"अभिमतफलसिद्धेरभ्युपायः सुबोधः।
प्रभवति स च शास्त्रात् तस्य चोत्पत्तिराप्तात्॥
इति भवति स पूज्यस्तत्प्रसादप्रबुद्धै-
र्न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति॥ १॥"

अथ यथा गुरूपदेशः शास्त्रसिद्धेर्निबन्धनं तथाप्तस्मरणनिर्मितधर्मविशेषमङ्गलनास्तिकतापरिहारशिष्टाचारपरिपालनान्यपि तत्सिद्धौ

---

१ अस्मन्मुद्रापितस्याद्वादमञ्जर्यां पृ. १७६ टि. ३.

२ अस्मन्मुद्रापिततत्त्वार्थाधिगमसूत्रेषु अ ८ सू. ७, १४. अ. १ सू. ५.

तेषा सहकारित्वाविशेषात् । अवितथमेतत् केवलमाप्तस्मरणानिर्मिता-न्येव तानि शास्त्रसिद्धौ सहकारीणीत्यवधारणं प्रतिषिध्यते । सत्पात्र-दानादिना निमित्तान्तरेणापि निर्मिताना तेषा तस्या सहकारित्वसम्भ-वात् । कदाचित्तदभावेऽपि पूर्वोपार्जितधर्मविशेषेभ्य एव शास्त्रनिष्पत्तेश्च । परापरगुरूपदेशस्तु न तद्वदनियत शास्त्रकरणे तस्यावश्यमपेक्षणीय-त्वादितरथा तदनुपपत्तेः । तत परापरगुरुप्रवाहस्य शास्त्रसिद्धिनिबन्ध-नत्वात् तदारम्भसमये तत्स्मृतिरुपपन्नैवेति ॥

कथं पुन प्रमाणनयतत्त्वालोकः शास्त्रं येन तदारम्भे परापरगुरु-प्रवाहः स्मर्यत इति चेत् । उच्यते । तल्लक्षणयोगात् । तथाहि वर्णात्मकं पदम् । पदात्मकं सूत्रम् । सूत्रसमूह. प्रकरणम् । प्रकरणसमूहो यथासमयं परिच्छेदो वा पादो वा आह्निकं वा अध्यायो वा तत्समूहश्च शास्त्रमिति शास्त्रलक्षणम् । तच्चाष्टपरिच्छेदीरूपस्य प्रमाणनयतत्त्वालोकस्यास्तीति सोऽपि शास्त्रम् । यद्वा विश्वव्यापकाप्रमाणनयतत्त्वशासनाच्छास्त्रत्वमस्य मनीषिभिर्मन्तव्यम् । प्रसिद्धे चास्य शास्त्रत्वे तद्विवरणस्यापि शास्त्रत्वं सिद्धमवबोद्धव्यम् । तदर्थत्वात् । एवं च सिद्धमिदम्

प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य शास्त्रत्वसिद्धिः ।

य: सूत्रार्थपवित्रशास्त्रपटली निर्वर्तनप्रौढता-
हेतुत्वात् परमोपकारकतया विश्वत्रये विश्रुत ।
प्रारम्भेऽत्र कृतज्ञता प्रकटयन्नात्मन्यसौ सूत्रकृत्-
तामेतामकरोत् परापरगुरुस्तोमस्य तस्य स्मृतिम् ॥ १० ॥

ननु शक्यानुष्ठानाभिधेयेनाभिमतप्रयोजनेन सम्बन्धेन च सहितान्येव शास्त्राणि प्रेक्षावद्भिराद्रियन्ते नान्यथा । प्रेक्षावत्त्वक्षते' । तत्किमिद प्रस्तूयमान शास्त्रमभिधेयप्रयोजनसबन्धैः सहितं रहितं वा स्यात् । रहित चेत् तर्हि तदारम्भार्थमभियोगो निरुपयोग' स्यात् । अर्हत्प्रलापवार्यसदशानन्वरूपोपवर्णनदर्शनादिना-

प्रमाणनयतत्त्वेति सूत्रस्यावतारणिका शास्त्रेऽनुबन्धचतुष्टयस्याभिसम्बन्धप्रदर्शनम् ।

१ विषय, सबन्ध, प्रयोजन अधिकारीत्यनुबन्धचतुष्टयम् । २ अर्हत्स्य दिशाचारादिरूप प्रमाणा । ३ 'ध्रास्य धनि वा दत्ता सेवमानस्य निरन्तरम् अर्हने पाति योन...दोषा सर्वविचारणा इति दर्शनानुसार दायक...निर-र्थकम् । ४ 'दशमानि निदर्शना ...दिव निर्भरदायको ...

आचार्यस्योपक्रमः शिष्यनिष्ठ इति । यथा घटशब्दः पृथुबुध्नोदराकारार्थः । तदर्थस्तु घट उदकाहरणार्थः । तदुच्चारयिता तु तेन शब्देन तदर्थव्यवस्थापनार्थ इति । स इहापि न्यायः । शास्त्रं प्रमाणनयतत्त्वार्थम् । प्रमाणनयतत्त्वं हेयोपादेयोपेक्षणीयेष्वर्थेषु हानोपादानोपेक्षार्थम् । आचार्यस्तु तत्कर्ता तेन शास्त्रेण तदर्थव्यवस्थापनार्थ इति । एवं व्यवस्थापनार्थत्वमुपक्रमस्याचार्यव्यापारस्य यथोचितं न तथा शास्त्रस्य । तस्य करणभावेन तथोपयोगादिति । एवं प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनार्थेदं प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनार्थमित्येवं तत्पुरुषोऽपि यदि क्रियते । तत्रापि क्रियाविशेषणतैव व्याख्येया । इदं स्वसंवेदनप्रत्यक्षेणान्तस्तत्त्वरूपतया प्रतिभासमानं प्रमाणनयतत्त्वालोकाख्यं शास्त्रम् । उपक्रम्यते बहिः शब्दरूपतया प्रारभ्यते प्रणीयत इति यावत् ।

प्रमाणनयेतिद्वन्द्वे प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपात-विचार ।

ननु प्रमाणं च नयश्चेति द्वन्द्वे नयनशब्दस्य पूर्वं निपातः प्राप्नोत्यल्पाच्तरत्वान्न पुनः प्रमाणशब्दस्य बह्वच्त्वादिति चेत् । तन्न । अभ्यर्हितत्वेन बह्वचोऽपि प्रमाणशब्दस्याल्पाच्तरात् नयशब्दात् पूर्वं निपातने कृते दोषाभावात् । नह्यल्पाच्तरादभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति कस्यचिदप्रसिद्धम् । लक्षणहेत्वोरित्यत्र हेतुशब्दादल्पाच्तरादपि लक्षणपदस्य बह्वचोऽभ्यर्हितस्य पूर्वं प्रयोगदर्शनात् । कथं पुनः प्रमाणशब्दो नयशब्दादभ्यर्हित इति चेत् । उच्यते । प्रमाणस्य सकलादेशित्वेन विकलादेशिनो नयादभ्यर्हितत्वात् । तद्वाचकः प्रमाणशब्दोऽपि नयशब्दा-

१ 'स्थापनार्थम्' इति भ. म. पुस्तके पाठः । २ 'व्यापारात्' इति भ. म. पुस्तके पाठः । ३ 'तथोपयोगात्' इति प. पुस्तके पाठः । ४ 'अल्पाच्तरम्' इति पा. सू. २-२-३४. । ५ 'अभ्यर्हितं च' इति वा. वार्तिकम् २-२-३४. ६ 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति पा. सू. ३-२-१२६. । ७ सकलादेशः प्रमाणाधीनः, लक्षणं चेदम्—प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद्वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः, तद्विपरीतस्तु विकलादेशो नयवाक्यमिदम् ।

स्वभावम् । श्रोतुस्तु हेयोपादेयोपेक्षणीयेष्वर्थेषु हानोपादानोपेक्षालक्षणम् । प्रधानं त्वभ्युदयनिःश्रेयसावाप्तिस्वरूपमुभयोरपि । एतच्चानन्तरप्रयोजनफलत्वात् तेनैवाक्षिप्तमदर्शनम् । अतो निष्प्रयोजनत्वानभिमतत्वशङ्के सुतरामेव न्युदस्ते । सम्बन्धस्त्वभिधेयेन सह वाच्यवाचकभावलक्षणः शास्त्रस्यावश्यंभावीत्यनुक्तोऽप्यर्थाद् गम्यत इति सम्बन्धरहितत्वाशङ्कानुत्थानोपहतैवेति ।

पूर्वैर्नानेनास्त्यागतार्थत्वनिपादनम् ।

ननु प्रमाणनयतत्त्वस्यावस्थापनार्थमिदमायुष्मद्भिः शास्त्रमुपक्रम्यते । तदवस्थापनं च "प्रमाणनयैरधिगमः" इत्यादिना प्रबन्धेन पूर्वाचार्यैरुमास्वातिवाचकमुख्यैः कृतमेव । अवस्थापितस्य चावस्थापनं पिष्टपेषणवदनुपयोगम् । अत्रोच्यते । चिरन्तनाचार्यैरवस्थापितमपि प्रमाणनयतत्त्वमतिगम्भीरत्वान्न दुर्विदग्धाकुलितचेतोवृत्तिरयं लोकः प्रतिपद्यते । तत्प्रतिपादनाय चायमुपक्रमः । अत एव व्यवस्थापनेत्यत्र विशेषद्योतको विशब्दः प्रयुक्तः । धात्वर्थमात्रवृत्तेरवशब्दस्य योगेऽपि हि ण्यन्तस्य तिष्ठतेः स्थापनमात्रमेवार्थः । न च सुश्लिष्टलक्ष्यलक्षणादिविभागप्रकल्पनलक्षणविशेषं विना विनेयानां तावन्मात्रेण प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनहेतुरनाकुलता कल्पत इति ॥

प्रमाणनयेत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यस्थापनम् ।

अत्राह कश्चित् । इदमादिवाक्यं प्रमाणमप्रमाणं वा । प्रमाणमित्याचक्ष्महे । कतमत्प्रमाणमिति चेत् । परार्थागमः परार्थानुमानं चेति ब्रूमः । नाभूदनादेयवचनतास्माकमित्यागमानुकूलं हि शास्त्रकारास्तत्परिकीर्त्तयन्ति । तत्राप्तपरम्पराधिगतार्थप्रतिपादनपरत्वादिदमादिवाक्यमागममूलः परार्थागमः प्रतिपाद्यते । प्रामाण्यं पुनरस्याभ्यस्त-

१ तत्त्वा. सू. १–६. २ पिष्टस्य पेषणं नास्ति मृतस्य मरणं नहि । कृतस्य करणं नास्ति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ॥ इत्युक्ते । ३ पूर्वाचार्यैः । सिद्धसेनदिवाकरप्रभृतिभिः। ४ विनेयाः–शिष्याः। ५ 'अनाकुलताम्' इति म. म. पुस्तकयोः पाठः

मानमिति । यश्च तं प्रवृत्तमेव प्रत्यवयत तं प्रति प्रवचनमनुमानं चेति नियमाद्विरचनीयमादिवाक्यम् । यस्तु प्रेक्षापूर्वकारी प्रतिपत्ताऽप्रतिनियतार्थस्तं प्रत्येतत्करणाकरणयोर्यदृच्छैव विराजते । शास्त्रकृतैवोपन्यस्ते हि तस्मिन्नभ्युदयप्रयोजनमात्रं शास्त्रमेतदित्येवं लघुमात्रान्तरोपदेशं प्रेक्षावान् नापेक्षतेऽपेक्षते चानुपन्यस्ते तत् इत्युभयथापि प्रेक्षावतः प्रवृत्तिरनिवृत्तिश्चैव । अथेतरथाऽप्यत्र पक्षे प्रेक्षावतः प्रवृत्तिसिद्धेरकरणैकान्त एव रमणीय इति चेत् । कः खलु विशेषोऽस्य पक्षेऽनुपादानादिना सम्भाविनः शास्त्रकृत्प्रणीतोपदेशात् तदितरप्रणीतोपदेशे ग्रन्थलाघवमिति चेत् किमर्थमेतद्विशिष्यत इति प्रकाश्यम् । शिष्यस्य प्रवर्तनायास्य स्वल्पप्रयासार्थमिति चेत् । तर्हि निरासप्रणीतमुपदेशमनुसरतः किं न तावान् प्रयासः स्यात् । तदुभयस्यापि शिष्यप्रयाससाम्ये निर्निबन्धनः शास्त्रकृदादिवाक्योपदेशप्रतिबन्धः निर्बन्धः किञ्च शास्त्रकृतैव इत्येतत् सर्वथैवाप्रतिपादितात् प्रतिपत्तृप्रवृत्तगणानामपि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्ते । येऽपि चाप्रेक्षापूर्वकारिणोऽर्थसंशयात्स्वादौ प्रवर्तन्ते तेषामपि हि शास्त्रे तस्मादेव प्रवर्तनादादिवाक्यं हठादेवाकर्षणं घटयन्ति प्रेक्षावतामपीति किं न पश्यसि विशेषलाभम् । तस्माद् अवश्यमिदमिदं सर्वत्र पक्षे वक्तव्यमेवेति । ये च प्रत्यक्षमेव प्रमाणमाचक्षते तन्मते न प्रेक्षावत्त्वमेवेति । तदुक्तं प्राक् । यथादिवाक्यमनुपन्यस्यते तदा शब्दानित्यत्वादेव प्रमाणादिरहस्य पुरुषार्थस्य न प्रवृत्तिः । यदा तु [illegible]

[illegible]

[illegible]

प्रवक्तृगुणान् प्रतिपाद्यान् प्रति स्वत एवाभ्यस्तकारणगुणान् प्रति प्रत्यक्षादिवत् । अनभ्यस्ततद्गुणांस्तु कांश्चित्तान् प्रति सुनिश्चितासम्भवद्बाधकत्वरूपादनुमानात् । अपरांस्तु प्रतिपन्नाप्तान्तरोपदेशादपि तथा स्वयं स्वार्थानुमानेन निश्चितमर्थं प्रकृत्य शास्त्रार्थिनां प्रतिपादयितुं शास्त्रकृता युक्तमेतदिति स्वार्थानुमानमूलं परार्थानुमानमिदमामनन्ति । तात्पर्यं खल्वस्य प्रवर्तितव्यमत्र शास्त्रे प्रमाणनयतत्त्वप्रातिपित्सुभिस्तद्व्यवस्थापनार्थत्वादिति प्रतीयते । न चास्य हेतोरसिद्धिः । उत्तरग्रन्थेन प्रसाधयिष्यमाणत्वात् । अथ यथा ग्रन्थकर्त्तुः प्रवर्त्ततेऽनुमानं तथा तदर्थिनः श्रोतुरपि तत्प्रवर्त्तिष्यत इत्यलमेतदुपन्यासेनेति चेत् । अस्थाने स्पर्द्धाबन्धः । शास्त्रकर्त्ता ह्यन्तःकरणेन सकलमपि निर्वर्त्तयिष्यमाणशास्त्रार्थं यथाकथञ्चित्समधिगतं सम्यक्परामृशन् प्रेक्षावतः प्रवर्त्तयितुमादिवाक्यं प्रयुङ्क्त इति न किञ्चिदचतुरस्रम् । तदितरस्तु कथमिव प्रस्तुतशास्त्रार्थमवगच्छेदिति चिन्त्यम् । प्रवर्त्तनेन चेत् कथं न तर्हि परस्पराश्रयः । नहि प्रयोजनमजानानः प्रवर्त्तते । न चाप्रवृत्तः प्रयोजनं जानातीति । समस्तपरार्थानुमानमुद्रोपद्रवकारिणी चेयमाशङ्का । शक्यत एव हि वक्तुमेव धूमानुमानेऽपि । यत्प्रतिपादकवत् प्रतिपाद्यस्यापि स्वत एवोत्पत्स्यते प्रकृतमनुमानमिति किमेतदुपन्यासेनेति । अथ भवेत् कश्चिद्विपर्ययसंशयानध्यवसायवशीकृतात्मा तं प्रति तत्प्रतीकारायोपयुज्यत एवैतत्प्रयोग इति चेत् । इतरत्रापि किं न तथा समर्थयसे ।

अथादिवाक्यकृतावेकान्तोऽनेकान्तो वेति अनेकान्त इत्याचक्ष्महे ।

आदिकरणवाक्येऽनेकान्तवादस्य स्थापनम् ।

तथाहि ये प्रेक्षापूर्वकारिणः सर्वथैवाप्रतिपन्नाप्ताः प्रतिपन्नप्रकृतमात्राप्ता वा भवेयुर्नामी प्रमाणप्रदर्शनमन्तरेण प्रवर्त्तयितुं शक्या इत्यमून् प्रति प्रयोक्तव्यमेव यथासम्भवमागमानुमानोभयस्वभावमादिवाक्यम् । तथा हि यः प्रेक्षापूर्वकारी कुतश्चिद्व्यामोहात् कञ्चनाप्तं प्रतिपेदे तं प्रत्यनु-

मानमिति । यश्च तं प्रकृतमेव प्रत्यपद्यत तं प्रति प्रवचनमनुमानं चेति नियमाद्विरचनीयमादिवाक्यम् । यस्तु प्रेक्षापूर्वकारी प्रतिपन्नाऽप्रतिनियतात्मस्तं प्रत्येतत्करणाकरणयोर्यदृच्छैव विराजते । शास्त्रकृतैवोपन्यस्ते हि तस्मिन्नमूदृशप्रयोजनपात्रं शास्त्रमेतदित्येवं रूपमाप्तान्तरोपदेशं प्रेक्षावान् नापेक्षतेऽपेक्षते चानुपन्यस्ते तम् इत्युभयथापि प्रेक्षावत. प्रवृत्तिरनिवृत्तैव । अथेतरथाऽप्यत्र पक्षे प्रेक्षावत. प्रवृत्तिसिद्धेरकरणैकान्त एव रमणीय इति चेत् । कः खलु विशेषोऽशेषशेमुषीशालिना सम्भावितः शास्त्रकृदाप्तोपज्ञोपदेशात् तदितराप्तप्रणीतोपदेशे ग्रन्थलाघवमिति चेत् किमर्थमेतल्लिशिष्यत इति प्रकाश्यम् । शिष्यस्य प्रवर्तनायास्य स्वल्पप्रयासार्थमिति चेत् । तर्हीतराप्तप्रणीतमुपदेशमनुसरतः किं न तावान् प्रयास स्यात् । तदुभयव्यापिशिष्यप्रयाससाम्ये निर्निबन्धनः शास्त्रकृदादिवाक्योपदेशप्राप्तिबन्ध. निर्बन्ध किञ्च शास्त्रकृतैव कृतमेतत् सर्वथैवाप्रतिपन्नाभान् प्रतिपन्नप्रकृतमात्राशाश्यापि प्रेक्षावत प्रवर्तयति । येऽपि चाप्रेक्षापूर्वकारिणोऽर्थसंशयात्कुत्स्यादौ प्रवर्तन्ते तेषा-मर्थात् शास्त्रे तस्मादेव प्रवर्तमानानामपास्य हठादप्रेक्षागणमी प्रवर्तन्ते प्रेक्षाप्रणयिनामिति किं न पश्यसि विशेषलाभम । तस्मात् सर्वानि-तिं यदत्र पक्षे यदृच्छैवेति । ये च प्रत्यक्षमेव प्रमाणमाचक्षते ... न प्रेक्षावत्त्वमेवेति । तत्र ... । ... पूर्वानिक्षानादेव प्रमाणादिनरस्य पुनरर्थसंशयात प्रवृत्ति । ...

परार्थानुमानम् । साध्यसाधनयोर्व्याप्तिप्रतिपत्तौ तर्कप्रमाणस्य तैरनङ्गीकारात् । प्रत्यक्षस्यानुमानस्य वा तत्रासमर्थत्वेन साधयिष्यमाणत्वात् । अप्रमाणादेव विकल्पज्ञानात् तयोर्व्याप्तिप्रतिपत्तिरिति त्वसमीचीनम् । प्रत्यक्षानुमानप्रमाणत्वसमर्थनस्य वैयर्थ्यापत्तेरप्रमाणादेव प्रत्यक्षानुमेयार्थप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । स्यान्मतम् । उपलब्धप्रयोजनवाक्यानां प्रयोजनार्थिनां वाक्योपदर्शितप्रयोजनविषयभावाभावपरामर्शपरः संशयः समाविर्भवति । आविर्भूतप्रयोजनविषयसंशयानां च कदाचित्तत्प्राप्त्या वशीकृतान्तरात्मनामर्थसंशयस्य प्रवर्त्तकत्वात् । संशयितसस्यसम्पत्त्यादिफलानां कृषीवलादीनां कृष्यादाविव प्रवर्तमानानां श्रोतॄणां विमृश्यकारिणां विमृश्यकारित्वाविरोध इति तेषां संशयोत्पादनार्थः प्रयोजनवाक्योपन्यास इति । अत्रोच्यते । वाक्योपन्यासः शास्त्रप्रयोजनविषयसंशयोत्पिपादयिषया । संशयोऽपि च निश्चयविरुद्धोऽनुत्पन्ने च निश्चये तत्राप्रतिबद्धवृत्तिकतया वाक्योपन्यासात् प्रागप्यसौ प्रादुर्भवन् केन निवार्येत येन तदर्थं वाक्यमुपन्यस्येत । स्यादेतत् अश्रुतप्रयोजनवाक्यानां प्रयोजनसामान्ये तत्सत्त्वेतराभ्यां संशयो जायते किमिदं चिकित्साशास्त्रवत् सप्रयोजनमुत काकदन्तपरीक्षादिवन्निष्प्रयोजनमिति । तस्माच्च संशयादनुपन्यस्तेऽपि प्रयोजनवाक्ये प्रयोजनसामान्यार्थिनः प्रवर्त्तन्ताम् । प्रयोजनविशेषे तु कथमश्रुतप्रयोजनवाक्यानां संशयो भवति प्रायेण च प्रयोजनविशेषविषयस्यैव संशयस्य प्रवृत्तिकारणत्वात् तदुत्पादनाय वाक्यं प्रयोक्तव्यमेवेति । तदसाम्प्रतम् । कुतश्चि[illegible] [illegible]भूतपूर्वप्रयोजनविशेषं श्रोतारं प्रति तावद्वाक्यस्यानुपयोगात् । न हि विशिष्टशास्त्रमुपलभ्य प्रागनुभूतप्रयोजनविशेषेण शास्त्र[illegible] वा । [illegible] साधारणमथवा[illegible] विशिष्टमपि सफलं निष्फलं वा । [illegible] विशेषेणान्येन वा फलेन फलवदिति [illegible] [illegible] [illegible]जनवाक्येन प्रदर्शनं [illegible] । [illegible]नुभूतपूर्वप्रयो[illegible]विशेषे [illegible] [illegible] [illegible] प्रयोजन[illegible] [illegible]

नाजानानः प्रवर्तते शास्त्रमिदमनेन प्रयोजनेन तद्विशेषेण किमुत भवतीति न पुनस्तदतो भवितव्यमुत नेति संदेहो । प्रयोजनविशेषस्मरणस्य तद्वाक्येतरगम्यता संशयायोगात् । प्रागनिर्णीतमस्तु स्यात् ततो वाक्यात् न जानेऽहं किमनेनोक्तमिति । अननुभूतात्मस्मृतप्रयोजनविशेषोऽपि न कस्यचिच्छास्त्रस्य परिभाषितः परिज्ञानप्रयोजनविशेषसमुत्पन्नतद्विषयस्मृतिनिबन्धनत्वात् ननु श्रोता तद्वाक्येन वाक्येन शास्त्रत समुत्पन्नप्रयोजनविशेषविषयस्मृतिकः क्रियते यदि तदन्तरेणापि कुतश्चिद्दतिरमणीयतत्त्वकरणादिप्रत्ययकलापात् तदुत्पत्तिर्न स्यात् । तदेव वा शास्त्रं प्रागनुभूतप्रयोजनविशेषशास्त्रसादृश्यादुपलभ्यमान स्मृतिं नाविर्भावयेदित्यलं वाक्यकल्पनया । नहि वाक्यतोऽपि विस्मृतप्रयोजनविशेषस्य नियमेन स्मृतिर्भवति । ततोऽपि कदाचित् तस्या उत्पत्तिरिति चेत् । तर्हि कदाचिच्छास्त्रमात्रादपि तदुत्पत्तिर्दृश्यत एवेति कः शास्त्राद्वाक्यस्यातिशय । नियमेन तु नोभाभ्यामप्यनुस्मरणं भवति । अन्येऽपि वा तद्भूतवस्तत्रोपन्यस्यरेन्निति त्यज्यता तदास्थानिर्बन्धः । सामान्यविशेषयोश्च दर्शनादर्शनाभ्या विशेषस्मरणसहकारिभ्या संशयः समुपजायते । न च वाक्य प्रयोजनविशेषस्य भावाभावयोः सामान्यम् । ननु विवक्षापरतन्त्रत्वेन स्वार्थतथाभावातथाभावयोरपि प्रयोगसम्भवात् सामान्यमेव वाक्यमिति चेत् । तर्हि शास्त्रमपि शास्त्रान्तरसादृश्यात् प्रयोजननिर्वृत्त्युपायत्वानुपायत्वयो सामान्यमन्यतरनिश्चयनिमित्ताभावात् तत एव संशयतः प्रवर्त्ततामिति शास्त्रेण कृतकृत्यत्वादकिंचित्करं वाक्यम् । नापि संशयात् प्रवर्त्तमान प्रेक्षापूर्वकारी भवितुमर्हति प्रमाणपुरःसरप्रवृत्तिप्रसादप्राप्यत्वात् तद्व्यपदेशस्येति । स्यान्मतं माभूत संशयोत्पादनेनादिवाक्यस्य प्रवृत्तौ सामर्थ्यं किन्तु नारब्धव्यमिदं शास्त्र प्रयोजनरहितत्वात् काकदन्तपरीक्षादिवदिति शास्त्रप्रारम्भप्रतिषेधाय प्रयुज्यमानाया व्यापकानुपलब्धेरसिद्धतोद्भावनार्थं तत्प्रयोगोऽवकल्प्यते

१ 'संशयान.' इति प. पुस्तके पाठः ।

परिभाषितः प्रयोजनमनुगमयिष्यन् शास्त्रं श्रावयति । ततः समधिगते तेन प्रयोजने तदुपक्षिप्तस्य साधनस्यासिद्धिरिति । नायमप्याशयः साधीयान् । नहि शास्त्रश्रवणतः प्रयोजने समधिगन्तव्ये शास्त्रादौ तद्वाक्यमुपादीयमानं कृतनार्थं पुष्णाति । तस्मादनधिगन्तव्यप्रयोजनस्यानुपयोगादिति यत्किञ्चिदेतत् । नन्वसिद्धतोद्भावनप्रकारोऽनेन न्यायेन प्रलयमेव गत इति चेन्न । नैवम् । न खलु वयमसिद्धतोद्भावनपरं न्यायमेव प्रतिक्षिपामोऽपि तु प्रमाणशक्तिसम्पत्सम्पर्कविरहात् वाङ्मात्रमेवेदमिति वदामः । नहि न्यायानुसारितामात्मसात् कुर्वन् कश्चिदनुपप्लवमानसो न्यायमेव प्रतिक्षिपति । वाङ्मात्रं तु विवक्षितार्थप्रकाशनानुपयोगितया प्रतिक्षिपेदपि । तन्नेदमसिद्धतोद्भावनार्थमपि प्रयोजनवाक्यं शाक्यैरादावुपन्यसनीयम् ।

आगमप्रामाण्यविचारः ।

आगमप्रमाणरूपं प्रेक्षावता प्रवृत्तये तदवश्यं विधेयमित्यन्ये । तदपि न्यायशून्यम् । यतोऽयमागमः पौरुषेयो वाऽपौरुषेयो वा । प्रथमकल्पनायां कुतोऽस्य प्रामाण्यनिश्चय इत्यभिधेयम् । स्वत एवेति चेत् । नैवम् । प्रामाण्यनिश्चयैकान्तस्य प्रामाण्यगोचरसंशयानुत्पत्तिप्रसङ्गादिदोपोपहतत्वेन प्रतिक्षेप्स्यमानत्वात् । परत एवेत्यप्यसत्यम् । परतः प्रामाण्यनिश्चयैकान्तस्यानवस्थादिदोपदूपितत्वेन निराकरिष्यमाणत्वात् । अपौरुषेयत्वमप्यस्य पुरस्तात् पराकरिष्यमाणत्वेन भणितुमननुगुणम् । केचिदाहुः 'शास्त्रस्य प्रस्तावकमुपक्रमवाक्यं तदन्तरेण तत्प्रारम्भानुपपत्तेः' इति । तदप्यसुन्दरम् । अनवस्थानुषङ्गात् । यथैव हि प्रस्तावकं वाक्यमन्तरेण न शास्त्रमवतरति तथा तदपि वाक्यान्तराद्विना नेति । प्रस्तावकत्वं चाभिसन्धाय प्रयोजनवाक्येऽवश्योपन्यासितव्ये शास्त्रस्य गुणनिमित्तपरिमाणादयः कथं नोपन्यंस्थेरन्[1] । ततो व्याख्यातृवशादवतरन् ग्रन्थ

---

१ 'नोपन्यसेरन्' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

एव स्खलन. प्रस्तावकोऽस्तु किं प्रयोजनवाक्योपन्यासप्रयासेन । एतेन शास्त्रप्रतिज्ञाख्यापनफलः संक्षेपतः शास्त्रशरीरख्यापनफलश्च तदादौ वाक्योपन्यास इत्येवमादयोऽसत्कल्पना न्यायोपदर्शनाननुकूलतया निरुपयोगित्वेन निर्वर्णितोत्तराः प्रतिपत्तव्याः । वाङ्मात्रेण प्रकृतार्थनिश्चयायोगात् । नहि तत्र शब्दगड्डुमात्रव्यतिरेकेण कश्चन न्यायो विपश्चितामविपरीतप्रतिपत्तौ प्रतीयते । तस्मात् प्रेक्षावता प्रतिपत्तिनिमित्तं वाङ्मात्रव्यतिरेकेण न्याय एव दर्शनीयो येन निरारेकं प्रवर्त्तेरन् । एवं च

शास्त्रस्येष्टफलप्रतीतिकृतये कर्त्तव्यमादौ वचो ।
नो वेति स्थितमत्र जैनसमये सन्न्यायसामर्थ्यत. ॥
एकान्तस्तु न सिद्धिपद्धतिमितस्तत्साधनार्थं ततो ।
व्यर्थं दर्शनपक्षपाततरला क्लिश्यन्ति तीर्थ्या. परे ॥१५॥१॥

प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनार्थमिति प्रत्यपादि । तत्र प्रमाणं तावल्लक्षयितुमाह—

स्वपरव्यवसायिज्ञानं प्रमाणमिति ॥ २ ॥

प्रमाणमिति लक्ष्यम् । स्वपरव्यवसायिज्ञानमिति लक्षणम् । लक्षणं च परस्परं व्यतिरेके सति विजातीयेभ्यो व्यवच्छिन्नं लक्ष्यंतेऽवधार्यते येन तदुच्यते असाधारणो धर्म इति यावत् । यथा तपनीयतदाभासयोर्वर्णविशेषः । तत्र प्रतिपाद्यानुसारेण यथायोगं लक्ष्यं वा लक्षणं वा द्वयमपि वा विधीयते ।

परप्रतिपत्तये हि वाक्यं कीर्चयन्ति कृतिनः । परे चापरिमितप्रकारा दुर्वारप्रसरो ह्यसौ मोहमहाराजः प्रतिविषयमनेकाभिर्भङ्गीभिरुज्जृम्भते ।

---

१ 'व्याख्यापन' इति प. पुस्तके पाठ. । २ नहि प्रतिज्ञामात्रेण कार्यसिद्धिरित्युक्तेः । ३ ' न्यायपथ ' इति भ. पुस्तके पाठः । ४ निःशंकम् । ५ ' लक्ष्यं ' इत्यधिक प. पुस्तके ।

स्वपरव्यवसायिज्ञानमद्यापि प्रसिद्धम् । न चाप्रसिद्धस्यानुवादो निरपवादः । तदेवमनुवादः सर्वनाम्ना यच्छब्देन स्वपरव्यवसायिज्ञानस्य विशेषणमेतान् प्रत्यप्रातीतिकमेवेति चेत् । तर्हि समस्तप्रमाणप्रमेयापलापिनः शून्यतावादिनः प्रत्यक्षानुमाने । प्रत्यक्षैकपक्षपातिनो नास्तिकस्य चाऽनुमानं न प्रतीतमेवेत्येतौ प्रति लक्ष्ययो. प्रत्यक्षानुमानयोरपि कुतोऽनुवादसर्वनाम्ना विशेषणं रमणीयमिति तल्लक्षणसूत्रेष्वदूषणं स्यात् । अथ विशेषशब्दार्थमात्रत. प्रत्यक्षादेस्तयोरपि प्रतीतिसम्भवादनुवादसर्वनाम्ना तस्य विशेषणं रमणीयमिति चेत् । इतरत्रापि तथाप्रतीतिमास्थाय किं न तत्समर्थयसे । अथ तौ प्रति प्रथमं लक्ष्यं प्रसाध्य तस्य यच्छब्देन विशेषणमिति चेत्—

साधो सौगत भूभर्तुर्धर्मकीर्तेर्निकेतने ।
व्यवस्थां कुरुषे नूनमस्थापितमहत्तमः ॥ १६ ॥

स हि महात्मा विनिश्चये 'प्रत्यक्षमेकम्' न्यायविन्दौ तु 'प्रत्यक्षानुमाने द्वे' अप्यप्रसाध्यैव तल्लक्षणानि प्रणयति स्म । किञ्च शब्दानित्यत्वसिद्धये कृतकत्वमसिद्धमपि सर्वमुपन्यस्य पश्चात् तत्सिद्धिमभिदधानोऽपि न लक्षणस्य तामनुमन्यसे इति स्वाभिमानमात्रम् । अपि च प्रत्यक्षलक्षणव्याख्यालक्षणे 'लक्ष्यलक्षणभावविधानवाक्ये' इत्यादिना लक्षणस्यैव विधिमभिधत्से विवेकापराधात् बुद्धे । यतो न्यायविनिश्चयटीकायां स्वार्थानुमानस्य लक्षणे. 'तत्कथं त्रिरूपलिङ्गग्राहिण एव दर्शनस्य नानुमानत्वप्रसङ्ग' इति पर्यनुयुञ्जान एतदेव सामर्थ्यप्राप्तं दर्शयति यदनुमेयेऽर्थे 'ज्ञानं तत्स्वार्थमिति' इतीन्यनुमन्यमानश्चानुमापयसि स्वयमेव लक्षणस्यापि विधिम् । स्वहस्तेनाभिदधानि च न्यायविन्दुवृत्तौ एतस्यैव लक्षणे 'त्रिरूपाल्लिङ्गाद्यदनुमेयालम्बनं ज्ञानं तत्स्वार्थमनुमानम्' इति. विनिश्चयटी-

---

१ धर्मकीर्ति [illegible] — [illegible] । २ न्या. वि. परि १ सू. २. ३ न्या. वि. परि. २ सू. २

ततश्च कश्चित् क्वचित् संशेते नाध्यवस्यति विप्रतिपद्यते चेति। तदनुसारेण लक्षणवाक्ये लक्षणादीनां विधिरविरुद्धोऽभिधीयत इति।

धर्मोत्तरमतस्य सविस्तरं खण्डनम्।

अत्राह धर्मोत्तरः। ‘ लक्ष्यलक्षणभावविधानवाक्ये लक्ष्यमनूद्य लक्षणमेव विधीयते। लक्ष्यं हि प्रसिद्धं भवति ततस्तदनुवाद्यम्। लक्षणं पुनरप्रसिद्धमिति तद्विधेयम्। अज्ञातज्ञापनं विधिरित्यभिधानात्। सिद्धे तु लक्ष्यलक्षणभावे लक्षणमनूद्य लक्ष्यमेव विधीयते ’ इति। तदेतदबन्धुरम्। लक्ष्यवल्लक्षणस्यापि प्रसिद्धिर्नहि न सिद्धेति कुतस्तस्याप्यज्ञातत्वनिबन्धनो विधिरप्रतिबद्धः सिद्ध्येत्। विवक्षितलक्ष्यास्पदत्वेनाज्ञानाल्लक्षणस्य तत्त्वेन विधिरप्रतिबद्ध सिद्ध एवेति चेत् तर्हि लक्ष्यस्यापि विवक्षितलक्षणलक्षितत्वेनाज्ञानात् तत्त्वेन किं न विधिः साधीयान्। अथ सविशेषणे[1] हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामत ’[2] इति न्यायात् विवक्षितलक्षणलक्षितत्वेन लक्ष्यस्य विधिरित्यभिधीयमाने लक्षणस्यैवासौ पर्यवस्यति। वह्निमत्त्वेन पर्वतः साध्य इति अभिधीयमाने वह्निवत्। हंत तर्हि विवक्षितलक्ष्यास्पदत्वेन लक्षणस्य विधिरित्यभिधीयमाने लक्ष्यस्यैवासौ पर्यवस्यतीत्यपि किन्न पश्यसि। न चायं सार्वत्रिको न्यायः। रक्तं पटं वयेत्यादौ कदाचिद्विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि विधेयत्वप्रसिद्धेः। अदग्धदहनन्यायेन[3] यावदप्राप्तं तावद्विधीयत इति हि तद्विदः। अथ यथा[4] कांश्चित्प्रति संशयानध्यवसायनिरासाय तत्परान् तीर्थान्तरीयान् प्रति विप्रतिपत्तिपर्यायविपर्ययप्रतिक्षेपायापि तद्विलक्षण कक्षीकरणीयम्। न चैतेषां

---

१ ‘ सविशेषणौ ’ इति प. पुस्तके पाठः। २ सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेष्ये बाधे सति विशेषणमुपसङ्क्रामतः। इति न्यायस्वरूपम्। तदर्थश्च–यत्र सविशेषणे विशेष्ये विशेष्यमात्रे विधेर्निषेधस्य वा बाधस्तत्र तौ विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः। ३ अग्निर्यावददग्धं तावद्दहति। ४ ‘ तथा ’ इति प पुस्तके पाठः।

स्वपरव्यवसायिज्ञानमद्यापि प्रसिद्धम् । न चाप्रसिद्धस्यानुवादो निरपवादः । तदेवमनुवादः सर्वनाम्ना यच्छब्देन स्वपरव्यवसायिज्ञानस्य विशेषणमेतान् प्रत्यप्रातीतिकमेवेति चेत् । तर्हि समस्तप्रमाणप्रमेयापलापिनः शून्यतावादिनः प्रत्यक्षानुमाने । प्रत्यक्षैकपक्षपातिनो नास्तिकस्य चाऽनुमानं न प्रतीतमेवेत्येतौ प्रति लक्ष्ययोः प्रत्यक्षानुमानयोरपि कुतोऽनुवादसर्वनाम्ना विशेषणं रमणीयमिति तल्लक्षणसूत्रेष्वदूषणं स्यात् । अथ विशेषशब्दार्थमात्रतः प्रत्यक्षादेस्तयोरपि प्रतीतिसम्भवादनुवादसर्वनाम्ना तस्य विशेषणं रमणीयमिति चेत् । इतरत्रापि तथाप्रतीतिमास्थाय किं न तत्समर्थयसे । अथ तौ प्रति प्रथमं लक्ष्यं प्रसाध्य तस्य यच्छब्देन विशेषणमिति चेत्—

साधो सौगत भूभर्तुर्धर्मकीर्त्तेर्निकेतने ।
व्यवस्थां कुरुषे नूनमस्थापितमहत्तमः ॥ १६ ॥

स हि महात्मा विनिश्चये[1] 'प्रत्यक्षमेकम्' न्यायबिन्दौ तु[2] 'प्रत्यक्षानुमाने द्वे' अप्यप्रसाध्यैव तल्लक्षणानि प्रणयति स्म । किञ्च शब्दानित्यत्वसिद्धये कृतकत्वमसिद्धमपि सर्वमुपन्यस्य पश्चात् तत्सिद्धिमभिदधानोऽपि न लक्षणस्य तामनुमन्यसे इति स्वाभिमानमात्रम् । अपि च प्रत्यक्षलक्षणव्याख्यालक्षणे 'लक्ष्यलक्षणभावविधानवाक्यं' इत्यादिना लक्षणस्यैव विधिमभिधत्से विधेरेवापराधाल्लुब्धे । यतो न्यायविनिश्चयटीकायां स्वार्थानुमानस्य लक्षणे, 'तत्कथं त्रिरूपलिङ्गग्राहिण एव दर्शनस्य नानुमानत्वप्रसङ्ग' इति पर्यनुयुञ्जान एतदेव सामर्थ्यप्राप्तं दर्शयति यदनुमेयेऽर्थे 'ज्ञानं तत्स्वार्थमिति' इतीत्यनुमन्यमानश्चानुमापयसि स्वयमेव लक्ष्यस्यापि विधिम् । स्पष्टमेवाभिदधाति च न्यायबिन्दुवृत्तौ एतस्यैव लक्षणे[3] 'त्रिरूपाद् लिङ्गाद्यदनुमेयालम्बनं ज्ञानं तत्स्वार्थमनुमानम्' इति. विनिश्चयटी-

१ धर्मकीर्तिना प्रमाणविनिश्चयनामको ग्रन्थोऽयम् । अस्य धर्मोत्तराचार्येण टीका कृता । २ न्या. बि. परि. १ सू. ३. ३ न्या. बि. परि. २ सू. ३.

कायामेव च परार्थानुमानलक्षणे 'त्रिरूपस्य लिङ्गस्य यदाख्यानं तत्परार्थमनुमानम्' इति च व्याचक्षाण इत्यक्षुण्णं ते वैचक्षण्यमिति। किञ्च असम्भवाव्याप्त्यतिव्याप्तयस्त्रयो दोषा निषेधनीया लक्षणे विचक्षणैः। न च प्रत्यक्षशब्दावाच्ये सर्वस्मिन्नपि वस्तुनि निर्विकल्पकत्वाभ्रान्तत्वे सम्भवत इत्यसम्भवातिव्याप्त्योरसम्भवेऽप्यव्याप्तिः प्राप्तैव प्रत्यक्षलक्षणस्य। तथागतमेकमन्तरेणापरेषां सविकल्पकज्ञानेऽपि प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वस्य प्रसिद्धेः। न च तत्र सविकल्पकत्वं पराकृत्य निर्विकल्पकत्वकल्पना भवानप्यातिष्ठते। अथ यत्तद्भवतामस्माकं चेत्यादेस्तत्र तत्राभिधानाद्यत्परेषामस्माकं च प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धं स्यात् तस्यैव कल्पनापोढत्वादिविधिरभिधीयते। न चास्माकं सविकल्पकज्ञानं तच्छब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धमित्यव्याप्तेरप्राप्तिरेवेति चेत्। तर्हि परेषां शब्दब्रह्माद्वैतवादिनां च न किञ्चिन्निर्विकल्पकं ज्ञानं प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धमिति तत्राप्युभयप्रसिद्ध्यसिद्धेर्न तद्विधिरविरुद्धः स्यात्। अथ केषांचित् परेषामपि निर्विकल्पकमपि ज्ञानं तच्छब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धमेवेति चेत् तर्हि कस्यचित्परस्यापि स्वपरव्यवसाय्यपि ज्ञानं किं न प्रसिद्धमवबुध्यसे। अपि च भिक्षो विप्रतिपन्नान् प्रति लक्षणं प्रणीयते इत्याचक्षाणोऽप्यविप्रतिपन्नेभ्य एव तदुपदिशसि सिद्धसाध्यतां च नावधारयसीति किमभिदध्महे। ननु सम्यग्ज्ञानस्य ज्ञापयितुमुपक्रान्तत्वात् तद्भेद एवेदं प्रत्यक्षं ततश्च प्रत्यक्षमिति यत्प्रसिद्धं सम्यग्ज्ञानं तस्यैव कल्पनापोढत्वादिविधिः। नच परमतीतं सविकल्पकं प्रत्यक्षं सम्यग्ज्ञानं विसंवादकत्वादिति चेत्। तर्हि कुकारुकस्यैवैकं सन्धित्सतोऽन्यत्प्रच्यवते। भवति ह्येवमभ्रान्तपदस्यापार्थक्यं सम्यग्ज्ञानस्य भ्रान्तत्वायोगात्। अथ समर्थितमेवाभ्रान्तपदस्यार्थो विप्रतिपत्तिप्रतिक्षेपो नाम। गच्छद्वृक्षादिदर्शनस्य हि

१ 'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा। पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः'॥ कुशिल्पिनः कारवः कुकारवः।

आद्ये विपर्यस्तस्यापि कल्पनापोढत्वं पश्यन्नवश्यमभ्यवस्येत् प्रत्यक्षत्वं कश्चिदिति तत्प्रतिक्षेपायाविपर्यस्तार्थप्रतिपादकमभ्रान्तपदमुपादेयमिति चेत् । हन्त बौद्धोऽपि नट इव केवलवाक्प्रपञ्चेन वञ्चयसि । गच्छद्वृक्षादिवेदनं हि तत्र तत्र मिथ्याज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति सर्वत्राद्ये विसंवादकमिति प्रपञ्चतः प्रतिपाद्येदानीं आद्ये विपर्यस्तमिति पर्यायान्तरं परिकल्प्याभ्रान्तपदेन व्यपोहसि ननु सम्यग्ज्ञानपदेनेति व्यक्तं ते वाग्व्यंसकत्वम् । अपि च भगवद्वचनसूत्रणासूत्रधारो धर्मकीर्तिरपि न्यायविनिश्चयस्याद्यद्वितीयतृतीयपरिच्छेदेषु यथाक्रमं 'प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम्' इति । 'तत्र स्वार्थं त्रिरूपाल्लिङ्गतोऽर्थदृक्' इति । 'परार्थमनुमानं तु स्वदृष्टार्थप्रकाशनम्' इति त्रीणि लक्षणानि 'तिमिराशुभ्रमणनौयानसङ्क्षोभाद्यनाहितविभ्रममविकल्पकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्' इति । 'त्रिलक्षणाल्लिङ्गाद्यदनुमेयेऽर्थे ज्ञानं तत्स्वार्थमनुमानम्' इति । 'यथैव हि स्वयं त्रिरूपाल्लिङ्गतो लिङ्गिनि ज्ञानमुत्पन्नं तथैव परत्र लिङ्गिज्ञानोत्पिपादयिषया त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थमनुमानम्' इति च व्याचक्षाणो लक्ष्यस्यैव विधिमन्वकीर्तयत् । तथा 'लक्ष्यलक्षणभावविधानवाक्ये' इत्युपक्रम्य 'लक्षणमेव विधीयते' इत्यभिदधानः कथं न स्ववचनविरोधमवबुध्यसे । तथाहि कार्यकारणभाववदुभयाधारः सम्बन्धो लक्ष्यलक्षणभावस्तावत्तस्य च विधानमित्युक्ते लक्ष्यस्य लक्षणस्य च विधिः पर्यवस्यति । तथा च लक्षणमेव विधीयत इति दुर्निरोधो विरोधः । अथ परे परिकीर्तयन्ति लक्ष्यलक्षणभावविधानमिति तदनुवादादयमदोष एवेति ब्रूपे साधो 'सिद्धे तु लक्ष्यलक्षणभावे' इत्यत्र कस्ते कुशलोपायः । पूर्वोक्तान्यव्यवस्था-

---

१ भगवत - भर्तृ । २ अधुना धर्मकीर्तिकृतन्यायबिन्दौ एतदुपलभ्यते लक्षणत्रयम् । तथा च—'तत्र कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षम्' (न्या. बि. परि. १ सू. ४), 'तत्र स्वार्थं त्रिरूपाल्लिङ्गाद्यदनुमेये ज्ञानं तदनुमानम्' (न्या. बि. परि. २ सू. ३) 'त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थानुमानम्' (न्या. बि. परि. ३ सू. १) इत्यत्र किञ्चिद् भिन्नः पाठभेदः ।

पितार्थानुवादप्रतिपादनपर हीदं वाक्यखण्डलकं न च पूर्ववाक्येन लक्ष्यलक्षणभावो व्यवस्थाप्यते तदास्थयेत्यसम्बद्धमिदं स्यात् । सम्बद्धत्वे वा पूर्वत्र तदुभयविधिः सिध्येत् । तथा च न तस्मिन् स्ववाग्विरोधः प्रतिरोधमधिवसति । लक्ष्यस्य लक्षणं तस्य भाव इति तु व्याख्यानम् । प्रसिद्धार्थहान्यप्रसिद्धार्थपरिकल्पनलक्ष्यपदानर्थकत्वदोषकदर्थितमिति सहृदयोद्वेजकम् । अथात्र प्रसिद्धस्यार्थस्यासम्भवात् तद्धानिस्तद्विरुद्धपरिकल्पनं च गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यादाविवाविरुद्धमेवेति चेत् । मैवम् । लक्ष्यलक्षणयोरुभयोर्भावस्तदत्र प्रसिद्धोऽर्थस्तस्य च सम्भवः समर्थितः समर्थयिष्यते चेति ।

बलदेवबलं स्वीयं दर्शयन्न निदर्शनम् ।
वृद्धधर्मोत्तरस्यैव भावमत्र न्यरूपयत् ॥ १७ ॥

इहान्यो व्युत्पत्तिकालोऽन्यश्च व्यवहारकालः । तत्र व्यवहारकाले लक्षणस्य लक्ष्यसिद्धये व्यापारणेति भवतु तदा यत्पदपरामर्शनीयता व्युत्पन्नस्य सत. । यदा तु व्युत्पत्तिसमयस्तदा लक्षणमेव ज्ञाप्यमस्येदं लक्षणमिति यदेव च ज्ञाप्यं तदेवानूद्यते इति विरुद्धमेतत् । ज्ञाप्यं विधेयत्वादविज्ञातं सत्कथमनूद्यते । अत एवास्य लक्ष्यवत् भूतविभक्त्या निर्देशस्तदा न युज्यते । यद्यपि हि कदाचित् क्रियेत । यथा शिखया परिव्राजकः कमण्डलुना छात्र इति । तत्रापि फलमुखेनैव लक्षणविधेराक्षेपो न तु लक्षणविधिरेव । तेन वाक्यान्तरार्थ एवोपप्लवते परिव्राजकस्य शिखा लिङ्गं छात्रस्य कमण्डलुरिति । अतस्तेन तस्य प्रतीतिसिद्धिरिति । तस्माल्लक्षणविधानावसरे तत्पदपरामर्श एवास्योचितः । यत्तूच्यते कथमप्रसिद्धस्य लक्षणत्वं भवति प्रसिद्धं वा कथं नानूद्येतेति सेयमन्याऽप्रसिद्धिर्या लक्षणत्वविधानावसर उपयुज्यते । अन्या च प्रसिद्धिर्या लक्ष्यावबोधनाय । शब्दार्थमात्रेण हि ज्ञातं सल्लक्षणत्वेन विधातुं शक्यम् । अत्यन्ताप्रसिद्धस्य धर्मस्यालक्षणत्वात् नतु तया प्रसिद्धया

१ 'मनूद्येत' इति प. पुस्तके पाठ ।

विधेयतासामर्थ्यायातं तत्पदपरामर्शयोग्यत्वमस्य निवर्त्तते । विहितस्य तु या लक्ष्यावबोधनाय व्यापारणा सान्याप्रसिद्धिर्यासौ लक्षणव्युत्पत्तिवाक्याल्लक्षणत्वेनावगतौ सत्या तदनुसन्धानरूपा तत्रास्य भवत्वनूद्यमानता । स ह्यस्य व्यवहारकाल इत्युक्तमेवैतत् । यः कुण्डली स देवदत्त इत्येवमादावपि यदा कुण्डलित्वं विधेयतया प्रक्रम्यते तदा यस्तत्र देवदत्तस्तस्य कुण्डलित्वं लक्षणम् । योऽग्निस्तस्य धूमो लक्षणम्। अतो यः कुण्डली यत्र वा धूमो भवता दृश्यते तत्र स देवदत्तस्तत्र वा वह्निरिति भवता प्रतिपत्तव्यमित्ययमेव न्यायः । एवं यः परिव्राजकस्तस्य शिखा लिङ्गमित्ययं व्युत्पत्तिकालः । अत्र च परिव्राजकस्यैवानुवादः । व्यवहारकाले तु विपर्ययः । यतोऽस्य शिखा लिङ्गमतो यः शिखी स परिव्राजकस्त्वया व्यवहर्त्तव्य इति । ततो यद्यप्येकधैवोच्यते तथाप्युक्तिसङ्क्षेपमात्रमेतत् । व्युत्पत्तिव्यवहारकालापेक्षया तु विध्यनुवादविभागोऽत्र द्रष्टव्य इति ।

वृद्धसेवाप्रसिद्धोऽपि ब्रुवन्नेवं विशङ्कितः ॥
बालवत्स्यादुपालभ्यस्त्रैविद्यविदुषामयम् ॥ १८ ॥

तथाहि सोयं वृद्धधर्मोत्तरानुसार्य्यप्यलीकवाचालतया तुल्यस्वरूपयोरपि व्युत्पत्तिव्यवहारकालयोरतुल्यतामुपकल्पयन् बाल इवैकामप्यङ्गुलिं वेगवत्तया चलयन् द्वयीकृत्य दर्शयतीत्येवमुपालभ्यते त्रैविद्यकोविदैः । व्युत्पत्तिस्वरूपापरिहारेण हि व्यवहारोऽपि सम्पद्यते । न खलु नालिकेरद्वीपादायातः पुमान् वह्निमानयानय नीरं क्षीरं चेत्याद्युत्तमवृद्धनियोगात्तत्र तत्र प्रवर्त्तमानं कञ्चनापि मध्यमवृद्धं पुमांसं पश्यंस्तत्तत्पदावापोद्वापं च परिभावयन्नयं वह्निरयमस्य वाचक इत्येवं वह्नेः स्वरूपे प्रतिनियतवाचकवाच्यत्वे च व्युत्पत्तिं प्रतिपद्य तत्स्वरूपपरिहारेण व्यवहारमवतारयत्यपि । तर्हि लक्षणसिद्धये लक्ष्यस्यापि

१ 'तत्र' इति नास्ति प. पुस्तके । २ 'सपदस' इति प. पुस्तके पाठ. ।

*'ताताज्जन्म वपुर्विलङ्घितवियत् कार्यं कृतान्ताद्विक्रम् ।
शक्तिः कृत्स्नसुरासुरोष्मशमनी ताताद्यार्चः पदम् ॥
सर्वं वत्स तवानिशायिनिधनं क्षुद्रात्तु यच्चापसात् ।
तेनाहं त्रपया शुचा च विवशः कष्टां दशामागतः ॥ ४ ॥'

इति

'द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥५॥'

इति

*'तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या ॥
प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥६॥'

इत्यादौ॥ रक्तं पटं वयेत्यादौ, 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इत्यादौ च, यथाक्रमं वनमिति करेणेति द्विजेभ्य इति क्षुद्राच्चापसादिति कपालिन इति रणाश्वमेधे इत्यादेः रक्तं पटमित्यादेरग्निहोत्रमित्यादेश्चाका-ङ्क्षाविषयादपि पुरो द्वितीयाद्या विभक्तय ।

तथा तेष्वेव

' कारणगुणानुवृत्त्या द्वौ ज्ञाने तपसि चातिशयमाप्तौ ॥
व्यासः पाराशर्यः स च रामो जामदग्न्य इह ॥ १ ॥ '

इति

' सूर्याचन्द्रमसौ यत्र चित्रं खद्योतपोतकौ ।
नित्योदयजुषे तस्मै परस्मै ज्योतिषे नमः ' ॥ २ ॥

इति

*' आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवम् ।
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी ॥
उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते ।
स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥३॥'

---

*एतानि त्रीणि पद्यानि काव्यानुशासने स्वोपज्ञप्राचीनटीकायां शिवदत्तट्टवार्ता-चन्द्रिकायां च किञ्चित्पाठभेदेन समुपलभ्यन्ते । पृ. १७३ पं. २, का. प्रा. टी. पृ. १६७ पं. १५, पृ. ३० पं. ५१.

१ कुमारसम्भवमहाकाव्ये २ सर्गे श्लो. ७१. २ मन्त्रोपनिषदि ६-३.

इत्यादौ 'खलेवाली भवेन्मेधिः' इत्यादौ लोहितोष्णीषा ऋत्विजः संचरन्तीत्यादौ च व्यास इति, राम इति, सूर्याचन्द्रमसाविति, शास्त्राणीत्यादेः, ऋत्विज इत्यादेश्चांशादनुवाद्यादपि साध्यविभक्तिः प्रथमा प्रसिद्धैवेति । यथा चात्रामीषामशानामनुवाद्यत्वं पूर्वत्र च तत्तदंशाना विधेयत्वं तथा श्रीमदम्बाप्रसादसचिवप्रवरेण कल्पलतायां तत्सङ्केते कल्पपल्लवे च प्रपञ्चितमस्तीति तत एवावसेयम् । अपि च भवदभिप्रायेण 'प्रत्यक्षं कल्पनापोढम्' इत्यत्रापि प्रत्यक्षमिति लक्ष्यांशात् सिद्धादपि साध्यविभक्तिर्दृश्यत एव । भवान् पुनस्तस्मात् सिद्धविभक्तिमेवामस्त तत् 'यस्यामेव शाखायां स्थितस्तामेव छिनत्ति' इति नीति नातिवर्त्तते । अथ कथितमपि कथं नानुसंधत्से अभ्यधिष्महि यदा लक्षणमिति अयमाशयो यथा शिखया परिव्राजक इत्युक्तेऽपि परिव्राजकस्य शिखा लिङ्गमिति वाक्यान्तरार्थ एवोपप्लवते तथेहापि प्रत्यक्षं कल्पनापोढमित्याद्युक्तेऽप्यस्य प्रत्यक्षस्य लक्ष्यस्येदं कल्पनापोढत्वादि लक्षणमिति चेत् । अत्र पर्यनुयुञ्ज्महे महोपाध्यायम् । तत्रापि हि वाक्यान्तरे कस्ते समाश्वासः । शक्यमेव ह्येवं वक्तुं यथा परिव्राजकस्य शिखा लिङ्गमित्यत्र शिखया परिव्राजको लक्ष्य इत्यादिर्वाक्यान्तरार्थ एवोपप्लवते तथा प्रत्यक्षस्य कल्पनापोढत्वादि लक्षणमित्यत्रापि कल्पनापोढत्वादिना प्रत्यक्षं लक्ष्यत इति कल्पनापोढत्वादिलक्षणस्य प्रत्यक्षं लक्ष्यमित्यादि । नहि किमप्यस्ति तद्वाक्यं यस्य वाच्यं न वाक्यान्तरेणावतारयितुं शक्यत इत्यभिमतविपरीतव्यवस्थानवस्था च दुर्निवारा भवेदिति । एवं च तिमिराशुभ्रमणेत्यादिव्याख्यावाक्याना व्यत्ययेनार्थं समर्थयमानो निवारणीयो विपश्चिदिति । यत्तु यत्तूच्यते कथनप्रसिद्धस्य लक्षणत्वमित्याद्याशङ्क्य सेयमन्याऽप्रसिद्धियो लक्षणत्वे-

---

१ 'व्युत्पत्तिरनवस्तदा' इत्यधिक प पुस्तके । २ 'परिव्राजको लक्ष्यत इति शिखाया.' इत्यधिक प. पुस्तके । '३ लक्षणत्वे' इति प. पुस्तके पाठः ।

प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा सल्लक्ष्यस्य प्रज्ञापकं भवेत् । प्रसिद्धं चेत् तदा कुतस्तत्प्रसिद्धिः । स्वकीयलक्षणादिति चेत् तर्हि तस्यापि प्रसिद्धिः स्वकीयलक्षणान्तरादित्यनास्था । अथ गत्वापि सुदूरं स्वरूपत एव कस्यापि लक्षणस्य प्रसिद्धिः स्वीक्रियते तर्हि न सकलं भिन्नमेव लक्षणस्य स्वात्मभूतलक्षणत्वात् । अथाप्रसिद्धं लक्षणमाख्यायते नन्वेकान्तेन कथंचिद्वा । न तावदेकान्तेन अतिप्रसङ्गपराहतत्वात् । अथ कथंचिदप्रसिद्धं लक्षणमुच्यते शब्दार्थमात्रेण हि प्रसिद्धं लक्षणं विवक्षितलक्ष्यास्पदत्वेन त्वप्रसिद्धमिति । सत्यमेवमेतत् । किन्तु लक्ष्यादेकान्तेन लक्षणस्य पार्थक्येऽतिप्रसङ्गो दुष्परिहर एव । विन्ध्यमहीध्ररन्ध्रवर्त्तिदूर्वापल्लवलतानामपि तथाभूतानां विवक्षितलक्ष्यं प्रति लक्षणत्वप्राप्तेः । अस्तु तर्ह्यभिन्नमेव लक्ष्याल्लक्षणमाशुशुक्षणेरौष्ण्यवदिति चेत् । अयमपि न प्रमाणपरतन्त्रस्योल्लापः । नियमहेत्वभावेन विपर्ययस्यापि प्रसक्तेः । तादात्म्याविशेषेऽपि पावकोष्णयोरौष्ण्यमेव पावकस्य लक्षणं न पुनरग्निरौष्ण्यस्येति हि कुतस्त्या नियतिः । अप्रसिद्धत्वादौष्ण्य कृष्णवर्त्मनो लक्षणमिति चेत् तत्किं कृष्णवर्त्मापि महात्मा नोऽप्रसिद्धः । एवमिति चेत् । अहह महासाहसिकत्वं ते । यच्चाक्षुषप्रत्यक्षोपलक्ष्यमप्याशुशुक्षणिमप्रसिद्धं ब्रवीषि । प्रसिद्ध [illegible] धर्मिमात्ररूप इति चेत् कथं तर्हि दहनौष्ण्ययोस्तादात्म्यं समर्थयिष्यते । प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः सर्वथा तादात्म्यविरोधात् । ततः कथंचिद्भिन्नयोरभिन्नयोश्च लक्ष्यलक्षणभावप्रतीतिसद्भावात् सर्वथा विरोधाभावात् । अन्यथा लक्ष्यलक्षणभावशून्यतापत्तेः ।

संवृत्या लक्ष्यलक्षणभाव इति चेत् केयं सद्गीर्णता । [illegible] संवृत्या लक्ष्यलक्षणभाव इति चेत् अस्ति तर्हि [illegible] इति सत्य [illegible] । [illegible] विकल्प [illegible] भावः । [illegible] । [illegible] विकल्प [illegible] । विकल्पतोऽनुपपत्त [illegible] विकल्प [illegible] चेत् एव तथा लक्ष्यलक्षणभावः । [illegible] चेत् ।

ज्ञानवादिनां नैयायिकवैशेषिकाणां प्रधानविवर्तत्वेनाचेतनत्ववादिनां कापिलानां च मतमपाकर्तुं स्वशब्दमशब्दनम् ।

सम्पूर्णप्रमाणलक्षणे पदकृत्यप्रदर्शनम् ।

संपूर्णं प्रमाणलक्षणवाक्यं पुनः परपरिकल्पितस्यार्थोपलब्धिहेतुत्वाविसंवादकत्वस्यानधिगतार्थाधिगन्तृत्वादेश्च प्रमाणलक्षणताप्रतिक्षेपार्थम् । तथाहि ।

आचक्षते लक्षणमक्षपादपक्षे सदाऽक्षुण्णनिबद्धकक्षाः ।
सर्वप्रमाणानुगुणं यदत्र क्षणं तदेतर्हि विचारयामः ॥ १९ ॥

प्रमाणलक्षणे न्यायमतस्य खण्डनम् ।

'अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणम्' इति तल्लक्षम् । स न परीक्षां क्षमते । प्रमातृप्रमेययोरपि द्रोणकुसुमरसनिषेकसंविज्ञनशरीराहारादेरपि चार्थोपलब्धिहेतुत्वेन प्रमाणताप्रसंगात् ।

वाचस्पतिमतखण्डनम् ।

अत्राह वाचस्पतिः, सर्वः कर्ता करणगोचरव्यापारो न तु साक्षात्फले व्याप्रियते । करणं च द्वेधा सिद्धमसिद्धं च । तत्र सिद्धं परश्वधादि दारुद्वैधीभावायोद्यम्योद्यम्य दारुणि निपातयन् दारु च्छिनत्तीत्युच्यते । न तु साक्षात्कर्तृव्यापारगोचरो दारुद्वैधीभावः । किन्तु स्वगतवेगवत करणीभूतस्य परशोः संयोगोद्यमननिपातलक्षणस्तु कर्तृव्यापारः परशुगोचर एव । एवं स्वर्गकामोऽपि कर्ता न साक्षात् स्वर्गे व्याप्रियते । किन्तु तत्करणं यागमसिद्धं साधयति । स्वर्गस्तु यागव्यापारादेवापूर्वाभिधानाचेतनाश्रयोद्गमकालव्यवस्थाभेदासादितपरिणतिविशेषात् साक्षादुत्पद्यते । तद्वदिहापि प्रमाता सिद्धमिन्द्रियाद्यसिद्धं वा तत्सन्निकर्षादि व्यापारयन्नुत्पादयन्वा करण एव चरितार्थः । करणं त्विन्द्रियादि तत्सन्निकर्षादि वा नान्यत्र चरितार्थमिति साक्षादुपलब्धावेव फले

१ उपजाति । २ गौ. सू. पृ. ९४ पं. ४ 'उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणम्' इति
३ अत्र प्रमाणं पुस्तकादिषु ।

प्रमाणमविसंवादिविज्ञानमिति बौद्धमतस्य प्रस्थापनपूर्वकं खण्डनम्।

तथाहि ते प्राहुः—प्रमाणमविसंवादिविज्ञानमिति। अविसंवादकत्वं चार्थप्रापकत्वमुच्यते। तच्च प्रत्यक्षानुमानयोरुभयोरप्यस्तीति सामान्यलक्षणम्। तत्र प्रत्यक्षस्य स्वप्रदर्शितस्वलक्षणक्षणस्य क्षणिकत्वेन प्राप्त्यसम्भवेऽपि तत्सन्तानप्राप्तेः सम्भवात् सन्तानाध्यवसायजननमेव प्रापकत्वम्। द्विविधो हि प्रत्यक्षस्य विषयो ग्राह्योऽध्यवसेयश्च। तत्र ग्राह्यक्षण एकः सकलसजातीयविजातीयव्यावृत्तः। स्वलक्षणाख्यस्य तत्र परिस्फुरणात्। इदमेव ग्राह्यत्वमर्थस्य यत् स्वाकारज्ञानजनकत्वम्। इदमेव च ग्राहकत्वं ज्ञानस्य यदर्थाकारतयात्मलाभः। अध्यवसेयः पुनः सन्तानः। बहवश्च स्वलक्षणलक्षणा उपादानोपादेयभावमापन्नाः संतानः। तस्य चाध्यवसेयत्वमगृहीतस्यापि प्रवृत्तिविषयत्वम्। अध्यवसेयार्थसन्तानापेक्षयैव च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यव्यवस्था स्वलक्षणस्य प्रापयितुमशक्यत्वात्। सन्तानश्चाध्यवसीयतेऽपहर्त्तुमशक्यत्वात्। इति सन्तानाध्यवसायापेक्षं प्रत्यक्षे सर्वत्र प्रामाण्यव्यवस्थापनं न ग्रहणापेक्षम्। तस्मात् सन्तानाध्यवसाये सत्यविसंवादकत्वेन प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यम्। ननु निर्विकल्पकत्वात् प्रत्यक्षस्य कथं तेन सन्तानाध्यवसायः सम्भवति। उच्यते। प्रत्यक्षजन्यविकल्पेन सन्तानस्याध्यवसितत्वात् प्रत्यक्षेणाध्यवसितः स इत्यभिधीयते। अनुमानस्य पुनरपारमार्थिकसामान्यविषयतया भ्रान्तत्वेऽपि प्रणालिकया मूलवस्तुलक्षणप्रभवत्वान्मणिप्रभायां मणिबुद्धिरिव वस्तुप्राप्त्या प्रापकत्वम्। यतस्तस्यापि ग्राह्याध्यवसेयतया विषयो द्विविधः। तत्राध्यवसेयं स्वलक्षणम्। समुत्पन्नेऽनुमानेऽध्यवसायादर्थक्रियाकारिणी स्वलक्षण एव प्रमातुः प्रवृत्त्युपलब्धेः। ग्राह्यस्तु विषयोऽस्य सामान्यमेव। तत्पुनर्बहिस्तादात्म्येनाध्यवसीयमानो बुद्ध्याकारो वा। अलीकबाह्यं वाऽन्तर्बहीरूपम्। परमार्थतस्तु न कश्चिदनुमानस्य विषयः। तथाहि न स्वलक्षणं तत्र तस्यापरिस्फुरणात्। न बुद्ध्याकारः बहिस्तादात्म्येन तस्यासम्भवात्। नाप्यलीकबाह्यम्। तस्य सर्वथाप्यसम्भवेनार्थक्रियासामर्थ्यशून्यत्वत· करिकेसरकलापकल्पत्वादिति निर्विषयमनुमानम्।

स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तत्वात् भ्रान्तं च । अनुमानं हि स्वात्मनि प्रतिभातेऽनर्थे सामान्यस्वरूपेऽर्थत्वं स्वलक्षणरूपतामारोप्य प्रवर्त्तत इति भ्रान्तम् । तथापि स्वभावकार्यलिङ्गदर्शनजन्यतया पारम्पर्येण स्वभाविनि कारणे च प्रतिबद्धत्वात् तत्प्रापकतयार्थाविसंवादकत्वेन प्रमाणम् । तदुक्तम् 'अतस्मिंस्तद्ग्रहो भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रमा' इति । अनुमानविकल्पान्तराणां नियतार्थप्रतिबन्धाभावादप्रापकत्वेनाविसंवादकत्वानुपपत्तेरप्रामाण्यम् । यथाध्यवसितप्रापकं च प्रमाणम् । अतः पीतशङ्खादिग्राहिज्ञानानां शङ्खमात्रादिप्राप्तौ सत्यामपि न प्रामाण्यं यथाध्यवसितस्याप्राप्तेः । अध्यवसितो हि पीत. शङ्ख. प्राप्यते । न तु श्वेत. । तस्माद्यथाध्यवसितार्थप्रापकमविसंवादिज्ञानं प्रमाणमिति स्थितम् ।

एतदध्यवसिताखिलवस्तुप्रापकत्वमविसंवदनं यत् ।
व्याहतं सकलमानसमानं लक्ष्म तत्र घटनामुपयाति ॥ २३ ॥

अध्यवसायस्य सुगतशासने वस्तुविषयत्वाभावात् । अवस्तुनश्च प्राप्तुमशक्यत्वात् । तदुक्तम् । 'यथाध्यवसायमतत्त्वात् यथा तत्त्वं चानध्यवसायात्' इति । मूलभूतवस्तुप्राप्तिः पुनरन्धकंटकीयन्यायमनुसरति । नहि तदन्यतरेणापि प्रमाणेन दृष्टं यद्वस्तु प्राप्यते । सन्तानप्राप्त्या तत्प्राप्तिरित्यपि न पेशलम् । क्षणक्षयिक्षणपरम्परातः पृथग्भूतस्य पारमार्थिकस्य सन्तानस्य ताथागतैरस्वीकरणात् । [illegible] सन्ताने सति सद्वृत्तिमाहात्म्यात् प्रमाणलक्षण [illegible] । यथोक्तम् । 'सांव्यवहारिकस्य चैतत् प्रमाणस्य लक्षणं । [illegible] अनाद्यविद्यावासनारोपितग्राह्यग्राहकादिभेदप्रपञ्चे [illegible] मिति किं प्राप्यते किं वा प्रापयति' इति । [illegible] सौगतानाम् । [illegible]

[illegible]

नुवर्त्ति प्रमाणं भवति। अविकला चेत् तस्य जनिका सामग्री तदा तदु-त्पद्यत एव। कस्य चायं पर्यनुयोगस्त्वया विधीयते यदुत गृहीतेऽपि विषये प्रवर्तमानं प्रमाणं किं कुर्यादिति। न तावत् प्रमाणस्य। तद्धि दैवोपनतां स्वजनिकां सामग्रीं समासाद्य समुत्पद्यमानं वराकं कथं पर्यनुयोगभुवमव-तरेत्। नापि प्रमातुः तस्यापि च सति योग्ये गोचरेऽभिमुखीभूतेषु करणेषु भूयोऽपि प्रादुर्भवन्त्येव संवेदनानीति सोऽपि तपस्वी किमित्थमुपलभ्यताम्।

किमिति पश्यसि वस्तु तदेव भो
　यदिह पूर्वधिया कलितं किल।
किमिति वस्तुनि सन्निहितेऽपि च
　त्वमसि नैव निमीलितलोचनः॥ २५॥

अपि च

पुनः पुनः प्रमाणानां प्रवृत्तौ विषयेष्विह।
सर्वथा नास्ति वैयर्थ्यं फलस्याप्युपलम्भनात्॥ २६॥

तथाहि हालाहलजिह्वगादौ हेये मुहुर्वस्तुनि वीक्ष्यमाणे॥
स कोऽपि तापः स्फुरति प्रकामं न गोचरं यो वचसामुपैति॥२७॥

निरीक्ष्यमाणे परमार्थतस्तु हेये मुहुर्मोहविकारमुख्ये॥
विवेकसेकप्लुतमानसानामरोचकस्तीव्रतरोऽभ्युदेति॥ २८॥

प्रेयस्विनीपार्वणशीतरोचिर्मयूखमाणिक्यमुखे त्वजस्रम्॥
आदेयवस्तुन्यवलोक्यमाने सम्प्राप्यते प्रीतिरसः स कोऽपि॥२९॥

तत्त्वतस्तु सुधियामभीप्सिते तीर्थनाथपदपङ्कजद्वये॥
याति दर्शनपथं मुहुर्मुहुः प्रीतिसम्पदनुपैति मानसम्॥ ३०॥

ततश्च तस्मिन् हृदयैकशूले कामं तथान्तःकरणानुकूले॥
हानार्थमादानकृते च सद्यः सञ्जायते प्राणभृतां प्रवृत्तिः॥ ३१॥

---

१ 'नटितं' इति प. न. पुस्तकयोः पाठः। २ द्रुतविलम्बितम्।

'यत्रापि स्यात्परिच्छेद' इति कुमारिलकारिकाया उद्भावनपूर्वक निराकरणम्।

यदप्यदः प्रतिपाद्यते कुमारिलेन 'यत्रापि स्यात्परिच्छेदः प्रमाणैरुत्तरैः पुनः । नूनं तत्रापि पूर्वेण सोऽर्थो नावधृतस्तथा ॥ १ ॥' इति तदपि न मनोरमम् । यतो नोत्तराणि प्रमाणानि अनुमानानि सर्वात्मनाप्यपूर्वमेवार्थं परिच्छिन्दन्ति । अथापूर्वस्यापि तस्य तत्र परिच्छेदो विद्यत एव । तथा ह्यनुमानेन वह्निमात्रमन्वमायि प्रत्यक्षेण तु ज्वालाकलापशालित्वादिविशेषविशिष्टो वह्निर्निश्चीयत इति चेत् । एवं तर्हि यथानधिगतान् विशेषानिदं परिच्छिन्दत्प्रमाणमेव तथाधिगतं वह्नित्वमपि परिच्छिन्ददप्रमाणमेव किन्न भवेत् । किंच यदि शतकोटिस्फटिकमालोक्य कतिपयकालकलाविलम्बादूर्ध्वं यथास्थितमेव यदा कलयति तदा तत्प्रत्यक्षस्य कुतः प्रामाण्यं स्यात् । अननुभूयमानस्यापि विशेषाकलनस्य तत्र कल्पने धारावाहिष्वपि तत् कल्पनास्तु । अथ तत्कालावस्थितत्वविशेषप्रतिभासः स्फुट एव तत्रास्ति । नन्वसौ धारावाहिष्वपि तथैवास्ति ततस्तान्यपि प्रमाणानि स्युः । अथ प्रमाणान्येव तान्यनधिगतेंऽशेऽधिगतांश एव प्रामाण्यप्रतिषेधादिति चेत् । तदचारु । गृहीतागृहीतांशयोः प्रवर्त्तमानस्य प्रमाणस्य प्रामाण्यं प्रति विशेषाभावात् । ननु यदि गृहीतेऽपि गोचरे प्रमाणं प्रवर्त्तते तर्हि तत्र तस्य प्रवृत्त्यविरामप्रसज्येत । नहि तद्विरमणे काञ्चन सीमानं जानीमहे । अज्ञानविनिवर्त्तनाख्यस्वफलोत्पादस्वसीमा त्वतिक्रान्तैवानेन । अत्राभिधीयते । नयनादिकरणानां गोचरान्तरव्यापारतो वा प्रमातुः परिश्रमतो वा स्वसामग्रीपरिभ्रंशतो वा प्रमाणस्य विरतेः सम्भवान्नाविरतिप्रसक्तिः । न चानवस्थाप्येवंविधा मूलबाधाविधायिनी । न ह्युत्तरसमयसम्भाविविज्ञानपरम्परासमुत्पादमन्तरेण प्राचीनविज्ञानसमुत्पत्तिर्बाध्यते । तस्मादविराम-

---

१ एकस्मिन्नेव घटे 'घटोऽयं घटोऽयम्' इत्येवमुत्पद्यमानमुत्तरोत्तरज्ञानं धारावाहिकज्ञानम् ।

प्रसङ्गापादनद्वारेणानवस्थाप्येषा परैः प्रकाश्यमाना न नः काञ्चन क्षतिमातनोति । तदाह

' मूलक्षतिकरीमाहुरनवस्थां हि दूषणम् ।
मूलसिद्धौ त्वरुच्यापि नानवस्था निवार्यते ॥ १ ॥'

किञ्च यद्यनुपलब्धार्थावबोधकमेव प्रमाणमङ्गीक्रियते, कथं तर्हि तपस्विनी प्रत्यभिज्ञा प्रामाण्यं स्वीकरिष्यति । पूर्वोपलब्धार्थपरिच्छेदकत्वस्यापि तस्या प्रतीयमानत्वात् ।

अथाधिगतगन्तृत्वे प्रामाण्यं स्यात् स्मृतेरपि ।
यदि स्यात् किं तदा जातं क्षुण्णं जैनेन्द्रशासने ॥ ३२ ॥
परोक्षव्यक्तिरेषा हि प्रमाणं स्मृतिरिष्यते ।
स्वपरव्यवसायित्वात् स्याद्वादन्यायवेदिभिः ॥ ३३ ॥
परिच्छेदे तृतीये च सर्वमेतद् भणिष्यते ।
तस्मादबुद्धबोद्धृत्वे मुच्यतामयमाग्रहः ॥ ३४ ॥

न च प्रकृतं प्रमाणलक्षणमव्यापकमिति मन्तव्यम् । सर्वासामपि

[illegible]

सामान्यं हेतुः । [illegible] । कथंचित्[illegible] तु भवती[illegible] धर्मधर्मिभावं विरुणद्धि । [illegible] । तदन्येन धर्मधर्मिभावेऽनिष्प्रसङ्गात । द्वितीयपक्षेऽपि सा [illegible] समुदायस्य प्रतिज्ञार्थैकदेशोऽत्र धर्मी हेतुतयोपात्तोऽस्ति । नत तथापि किञ्चिद् दूषण । अन्यथानुपपत्तिश्चेन्निश्चिता तदा प्रतिज्ञार्थैकदेशोऽन्यो वा सर्वो गमक एव । ननु प्रतिज्ञार्थैकदेशोऽपि यदि गमकः स्यात्तदाऽनित्यः शब्दोऽनित्यत्वादिति अयमपि गमकतां कलयेत् । तदप्यनाकुलम् । न खलु प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं गमकत्वे कारणमभिदध्महे येनानित्यत्वादेरपि तत्प्रसज्येत । किन्त्वगमकत्वं गमकत्वं वा प्रति तदप्रयोजकमिति ब्रूमः । न हि धूमद्रव्यं धूमध्वजं प्रति गमकमिति गगनाङ्गणोत्संगसङ्गिसमुद्धुररजोराजिरपि द्रव्यत्वसद्भावाद्गमिका भवति । तद्वद्वा धूमद्रव्यमप्यगमकम् । तदिहान्यथानुपपत्तिर्गवेषणीया । सा त्वनित्यत्वे नास्ति । तस्य शब्दे प्रतिवादिनः स्वरूपासिद्धत्वादिति तदेवागमकम् । प्रमाणत्वे पुनरसौ विद्यत इति तद्गमकमेव । तृतीयकल्पेऽपि किं बहिर्व्याप्तिरन्तर्व्याप्तिरुभयी वा तत्र नास्तीत्यनन्वयत्वं स्यात् । नाद्यः पक्षः । सर्वं क्षणिकं सत्त्वादित्यादेरप्यनन्वयत्वप्रसक्तेः । अथास्य दृष्टान्तेऽनन्वयस्यापि साध्यधर्मिणि सर्वत्रान्वयसिद्धेर्विपक्षे बाधकप्रमाणसद्भावाच्च निर्दोषतानुमन्यते । न तर्हि

हिर्व्याप्तेरभावादनन्वयत्वम् । अन्तर्व्याप्तिस्तु सत्त्वादेरिव प्रमाणत्वस्यापि । ाध्यधर्मिणि सर्वत्राऽन्वयसिद्धेः विपक्षे बाधकसद्भावाच्च । एतेन ृतीयपक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः । सर्वथा साधर्म्यविप्रयुक्तत्वात् कथमस्य ग्मकत्वमिति यौगैरपि न तर्कणीयम् । केवलव्यतिरेकिणोऽपि हेतो-ाविनाभावनियमनिर्णयेन साध्यसाधनसामर्थ्यसद्भावात् । सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वात् । यत्तु सात्मकं न भवति तत्प्राणादिमदपि न भवति । यथा कलशः प्राणादिमच्च जीवच्छरीरं तस्मात्सात्मकमित्या-दिवत् । अनेन च विरुद्धत्वमनैकान्तिकत्वं च प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यम् । अन्यथानुपपत्तिस्वीकृते हेतौ तयोः सर्वथावकाशाभावात् । तस्मान्निर-वद्योऽयं हेतुः प्रमाणस्य स्वपरव्यवसायिज्ञानत्वं साधयत्येव । तथा च नासम्भवद्दोषदुष्टमप्येतत् प्रमाणलक्षणमिति स्थितम् ।

यत्प्रावादुकलक्षणानि नयते सद्यः कथाशेषता-
मव्याप्तिप्रमुखेण न प्रतिहतं दोषत्रयेणापि यत् ॥
स्याद्वादामृतपानपूतवदनैरभ्यस्यमानं बुधैः ।
सिद्धं सम्प्रति मानलक्ष्म तदिदं श्रीमज्जिनैर्जल्पितम् ॥३५॥ २॥

अथ प्रमाणलक्षणे ज्ञानमिति विशेषणस्य समर्थनार्थमुपपत्तिमाह—

अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं हि प्रमाणमतो ज्ञानमेवेदम् ॥ ३ ॥

अभिमतमुपादेयम् । अनभिमतं हेयम् । तत् द्वितयमपि द्विप्रकारं मुख्यं गौणं च । तत्र मुख्यमभिमतं सुखम् । तदपि द्विभेदं तादात्विकमाभिमानिकं च । तत्राद्यं शब्दाद्यर्थसम्बन्धापेक्षं स्रक्चन्दनाद्युपभोगादिनाऽनुप्रादुर्भूतः समाधानलक्षणः प्रसादपरिणामः । आभिमानिकं तु समस्तकर्मक्षयोपजनितः सहजमुक्तौ सुखात्मकः परमानन्दपरिणामः । गौणं पुनरभिमतं तादात्विकाभिमानिकसुखयोः साधनम् । तत्र तादात्विकसुखस्य ... स्रक्चन्दन-

---

* 'धर्मविशेषनिमित्त' इति प. पुस्तके पाठः ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] परिणामः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] परमानन्दसम्पदं सम्पद्यन्ते । [illegible] परस्य [illegible] परम्परासम्पत्तये प्रभवन्तीति । उक्तानि । पंचशतीप्रकरणप्रणयनप्रसिद्धै- र्भवद्भिरुमास्वातिवाचकमुख्यैः । [1] तानेवार्थान् द्विषतस्तानेवार्था- प्रलीयमानस्य । निश्चयतोऽस्यानिष्टं न विद्यते किञ्चिदिष्टं वा [2] इति । एवंविधयोरभिमतानभिमतवस्तुनोर्यौ स्वीकारतिरस्कारौ प्राप्तिपरिहारौ तयोः क्षमं समर्थं प्रापकं परिहारकं चेत्यर्थः । अभिमतानभिमत- रूपलक्षणत्वादभिमतानभिमतोभयाभावस्वभाव उपेक्षणीयोऽप्यत्र लक्षयितव्यः । रागगोचरः खल्वभिमतो द्वेषविषयोऽनभिमतो रागद्वेष- द्वितयानालम्बनं तृणादिरुपेक्षणीयस्तस्य चोपेक्षकं प्रमाणं तदुपेक्षा- समर्थमित्यर्थः । तत्र प्रापकत्वं प्रमाणस्याभिमतार्थप्रदर्शकत्वेनैव । यतो नार्थदेशं पुरुषं नयत् पुरुषदेशं वार्थमानयत् प्रापकं प्रमाणमि- त्यर्थं प्रदर्शयदिति । अभिमतवस्तुप्राप्तिर्हि न प्रमाणपरतन्त्रा । तस्याः पुरुषाभिलाषनिमित्तकप्रवृत्तिप्रभवत्वात् । न च प्रवृत्तेरभावे प्रमाणस्य वस्तुप्रदर्शकत्वरूपो व्यापार एव न सम्भवतीति विभावनीयम् । अनुभवविरोधात् । न खलु कुमुदबान्धवादौ प्रत्यक्षेण दृष्टेऽप्यप्रवर्तमानो लोकस्तस्याप्रदर्शकत्वमिति प्रतिपद्यते । ततः प्रवृत्त्यभावेऽपि प्रमाणस्य वस्तुप्रदर्शकत्वमुररीकर्तव्यम् । परिहारकत्वमपि प्रमाणस्याभिमतार्थ-

१ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणीति रत्नत्रयम् । २ प्रशमरतिप्रकरणे गाथा ५१ ।

प्रदर्शकत्वमेव । एवमुपेक्षकत्वमपि तस्योपेक्षणीयार्थप्रदर्शकत्वमेव द्रष्टव्यम् । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मादभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं प्रमाणमत इद ज्ञानमेव भवितुमर्हति नाज्ञानरूपं सन्निकर्षादि । प्रयोगश्चात्र । प्रमाणं ज्ञानमेव अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमत्वात् । यत्पुनर्न ज्ञानं तन्नाभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं यथा सम्प्रतिपन्नं स्तम्भादि अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षम च प्रमाणं तस्माद् ज्ञानमेव । न चात्र साधनमसिद्धम् । अभिमतवस्तुस्वीकारार्थमनभिमतवस्तुतिरस्कारार्थं च प्रार्थयन्ते प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रमाणं । नतु व्यसनपारवश्यादिति समस्तैरपि प्रमाणवादिभिरभिमतत्वात् ।

अभीप्सितानीप्सितयोः समर्थं प्रदर्शकत्वेन तु भो. प्रमाणम् ॥
सर्वैरभीष्टं घटते न चेदं[1] ज्ञानात्मकत्व प्रविहाय तस्य ॥ ३६ ॥३॥

उपपत्त्यन्तरमाह—

नवै सन्निकर्षादेरज्ञानस्य प्रामाण्यमुपपन्नं तस्यार्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेरिति ॥ ४ ॥

नवै नैव । सन्निकर्ष इन्द्रियार्थसम्बन्धः स एव आदिर्यस्य कारकसाकल्यबुद्धिवृत्त्यादेस्तत्तथा तस्य । कथंभूतस्य । अज्ञानस्याचैतन्यस्वरूपस्य । प्रामाण्यमर्थयाथात्म्यव्यवस्थापित्वम् । उपपन्नं युक्तियुक्तम् । कुतः । तस्य सन्निकर्षादे. । अर्थान्तरस्येवेति अर्थः सन्निकर्षादिस्तस्मादन्यः प्रमेयो घटादिरर्थान्तरं तस्येव । स्वार्थव्यवसितौ स्वार्थयो. स्वपरयोर्व्यवसितिर्निश्चितिस्तस्या कर्तव्यायामित्यर्थ. । साधकतमत्वस्य करणत्वस्य । अनुपपत्तेः अघटनात् । अयमत्र समुदायार्थः । यथा सम्प्रतिपन्नस्य घटादेरर्थान्तरस्याज्ञानस्वभावस्य स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वाभावात् प्रामाण्यं नोपपद्यते । तथा सन्निकर्षादेरपि प्रयोगः

१ 'चेद' इति प. पुस्तके पाठः ।

पुनरेवं विरचनीयः । सन्निकर्षादिर्न प्रमाणव्यवहारभाक् स्वार्थव्यव- वसाधकतमत्वात् । यत् स्वार्थव्यवसितावसाधकतमं न तत् प्रमा- वहारभाग् यथोभयसम्प्रतिपन्नं घटादि । स्वार्थव्यवसितावसाधक- सन्निकर्षादिस्तस्मान्न प्रमाणव्यवहारभाक् ॥ ४ ॥

साम्प्रतमस्य हेतोरसिद्धतापरिहारार्थं सूत्रद्वयमाह—

न खल्वस्य स्वनिर्णीतौ करणत्वं स्तम्भादेरिवा- तनत्वादिति ॥ ५ ॥

नाप्यर्थनिश्चितौ स्वनिश्चितावकरणस्य कुम्भादेरि- तत्राप्यकरणत्वादिति ॥ ६ ॥

अस्येति सन्निकर्षादेः । स्वनिर्णीताविति स्वव्यवसितौ । अचेत- त्वादिति अचिद्रूपत्वात् । नाप्यर्थनिश्चिताविति अस्य करणत्व- प्राक्तनेन सम्बन्धः । तत्रापीति अर्थनिश्चितावपि । शेषं तु व्यक्त- प्रयोगयुगलं पुनरित्थमिहोपन्यसनीयम् । सन्निकर्षादिः स्वनि- करणं न भवति अचेतनत्वात् य इत्थं स इत्थं यथा स्तम्भादि- चायं तस्मात्तथा । सन्निकर्षादिरर्थनिश्चितौ करणं न भवति स्वनि- तावकरणत्वात् य एवं स एवं यथा कुम्भादि । यथोक्तसाधनसम्पन्न- तस्माद्यथोक्तसाध्य इति । एवं च ।

न सन्निकर्षप्रमुखं प्रमाणमज्ञानरूपं घटते कथंचित् ॥
न मुख्यतो यत्करणत्वमस्य वस्तुप्रमायां घटते कथंचित् ॥ ३५

अत्राहुर्नैयायिकाः यद्यपि सन्निकर्षादिर्न प्रमाणव्यवहारभागिति तत्रादिशब्दसूचितकारकसाकल्यादीनां प्रमा- व्यवहारपराकरणे वयमपि सहायाः । सन्निकर्ष- तु तत्पराकरणं न क्षमामहे । स्वव्यवसितावसाध- तमत्वासिद्धावप्यर्थव्यवसितावसाधकतमत्वस्य हेत्वेकदेशस्यासिद्धत्वात्

सन्निकर्षादिर्न प्रमाणव्यवहारभागिति नैयायिकमतपरीक्षणम् ।

यत्पुनरनुमानं तत्सिद्धावभ्यधायि । सन्निकर्षादिरर्थनिश्चितौ करणं न भवति स्वानिश्चितावकरणत्वादिति । तत्रार्थनिश्चितेस्तावदावाभ्यामविवादेन फलत्वं प्रतिपन्नम् । तच्च सन्निकर्षस्य करणता समस्तप्रतिपत्तृसाक्षिक समर्पयतीति कथमकितवः कश्चित्तस्य तदपलापं विदधीत । तथाहि न फलं किञ्चित्करणमन्तरेणोत्पद्यमानमीक्ष्यते । न चात्र प्रमाता प्रमेय वा करणतया कल्पनीयम् । कर्तृकर्म्मतया तयोर्व्यवस्थितत्वात् । तस्माद्दारुद्वैधीभावस्वभावे फले परश्वधादिवदर्थनिश्चितिरूपे फले सन्निकर्ष एव करणम् । तस्यैव तत्र घटमानत्वादित्यनुमानबाधित॰ पक्ष. । हेतोश्चात्र प्रदीपेन व्यभिचार. । तस्य स्वानिश्चितावकरणस्याप्यर्थनिश्चितौ करणत्वात् । तथा चाहुर्लौकिका प्रदीपेन पन्थानं पश्याम इति । एवं च सन्निकर्षस्य करणत्वप्रतिषेधानुपपत्त्यार्थव्यवसितावसाधकतमत्वस्यासिद्धेर्लब्धावकाशमिदम् । सन्निकर्ष. प्रमाणमर्थप्रमितौ साधकतमत्वाद्यत्तु नैवं तन्नैवं यथा सम्प्रतिपन्नम् । न च नार्थप्रमितौ साधकतम. सन्निकर्ष. । तस्मात्तथा । ननु सन्निकर्षप्रसिद्धौ किं प्रमाण यतो नाश्रयासिद्धता हेतो स्यादिति चेत् । उच्यते । स्पर्शनादीन्द्रियेषु सन्निकर्षस्तावदविवादसिद्धस्तेषामसन्निकृष्टानुपलम्भकत्वात् । लोचन एव त्वावयोर्विप्रतिपत्ति । सापि बाह्येन्द्रियत्वादिना साधनेन स्पर्शनादिवच्चक्षुष. प्राप्यकारित्वसिद्ध्या निरस्तावकाशैवेति सिद्ध. सन्निकर्षः । स चैव प्रमाणप्रतिपन्नस्वरूप. सन्निकर्ष. षोढा । संयोग., संयुक्तसमवाय॰, संयुक्तसमवेतसमवाय , समवाय , समवेतसमवाय , उक्तसम्बन्धसम्बद्धवस्तुविशेषणविशेष्यभावश्चेति । तत्र द्रव्य चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण च संयोगात् गृह्यते, द्रव्यसमवेतानि गुणकर्म्मसामान्यानि संयुक्तसमवायात् गृह्यते, गुणकर्मसमवेतानि सामान्यानि संयुक्तसमवेतसमवायादवबुद्ध्यन्ते. चक्षुषा हि संयुक्तं द्रव्य तत्र समवेतानि गुणकर्म्माणि गुणकर्मसु च समवेतानि तत्सामान्यानीति समवायाच्छब्दः परिच्छिद्यते, विशिष्टादृष्टाधिष्ठितः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नो व्योमद्रव्यैकदेशो

ोन्द्रियसम्बन्ध उदाहर्तुं न शक्यते । ततः समवायस्य क्वचिदेवोदारणं सम्भवति नाभावस्यैव पंचस्वपि सम्बन्धेष्विति षोढा सन्निकर्षः । त्र बाह्ये विषये रूपादौ चतुष्टयसन्निकर्षाज्ज्ञानं समुत्पद्यते आत्मा नसा युज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति । सुखादौ तु त्रयसन्निर्षाज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्र चक्षुरादिव्यापाराभावात् । आत्मा मनसा ुज्यते मनोलक्षण चेन्द्रियं सुखादिना संयुक्तसमवायेन सम्बध्यते ासा संयुक्त आत्मा तत्र समवेत सुखादिकमिति । आत्मनि तु ोगिना द्वयोरात्ममनसोरेव सयोगादुत्पद्यते ज्ञानमिति । सोऽयं प्रत्यक्षन प्रति सन्निकर्षः प्रोक्तः । अनुमानादिकं तु प्रति द्वयोरेवात्मनसोः सन्निकर्ष इति ।

देत्थमर्थप्रमितिप्रसिद्धये नै सान्निकर्षः करणं न युज्यते ॥
त्र प्रमाणत्वममुष्य मन्यता विमुच्य मात्सर्यमकार्यचेष्टितम् ॥३८॥
यक्षपादानुगतैः प्रमाणमाख्यायि यः षड्विधसन्निकर्षः ॥
ाद्वादसान्द्रामृतपानशौण्डैः संयुज्यते नैव विचार्यमाणः ॥ ३९ ॥

तथाहि यत्तावदर्थव्यवसितावसाधकतमत्वादिति हेत्वेकदेशासिद्धताध्वंसकानुमानेन तस्माद्दारुद्वैधीभावस्वभावे फले परश्वधादिवदर्थाश्रितिरूपे फले सान्निकर्ष एव करणं तस्यैव तत्र घटमानत्वादित्यदि तन्नावदातम् । तस्यैवेत्यादिहेतोरसिद्धत्वात् । सान्निकर्षातिरिक्तस्य ावेन्द्रियविशेषस्यैव करणत्वेन तत्र घटमानत्वात् । इह खलूभयं भावेन्द्रियं लब्धिरुपयोगश्च, 'लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम्' इति वचनात् । ार्थग्रहणशक्तिर्लब्धि । तन्निमित्त आत्मव्यापारपरिणामविशेष उपग. । तच्च द्वयमप्यात्मन. फले योग्यत्वाद्व्याप्रियमाणत्वाच्च प्रसिम् । तदुक्तम् ।

'भावेन्द्रियाणि लब्ध्यात्मोपयोगात्मानि जानते ।
स्वार्थसंविदि योग्यत्वाद्व्यापृतत्वाच्च संविदः ॥ १ ॥'

१ 'वशस्यम्' २ 'स' इति प पुस्तके पाठ. । ३ तत्त्वार्थसू. २–१८. तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके २–१८ श्लो १ ।

[illegible] ...न तावदयम् [illegible] । [illegible] ...स्यापि [illegible] । [illegible] ...ने । नास्ति [illegible] । [illegible] ...रत्न. [illegible] नयन[illegible] ...द्वनमिति [illegible] प्रकाशनात् स्वप्रकाशनेऽपि करणतोपचारस्याभिमतेः । नयने[illegible] कान्त[illegible] न कान्तम् । यतस्तेनापि द्रव्येन्द्रियरूपेण [illegible] रूपेण वाऽनेकान्तः स्यात् । न तावदाद्येन । तस्य भावेन्द्रिय[illegible] रूपस्योपचारेणैव करणत्वात् । नापि द्वितीयेन तस्यापि स्व[illegible] उपयोगात्मकभावकरणकारणत्वेन करणत्वव्यवहारात् । [illegible] तु तस्यार्थपरिच्छित्ताविव स्वपरिच्छित्तावपि करणत्वमङ्गीक्रियते चेतादृशमिन्द्रियमसिद्धम् । अनन्तरमेव प्रसाधितत्वात् । इति नयनादीन्द्रियेणापि स्वनिश्चितावकरणत्वादिति हेतोरनेकान्त । च सन्निकर्षे करणत्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् स्वपरव्यव[illegible] ज्ञानस्य करणतयोपपादितत्वाच्च सन्निकर्ष. प्रमाणमर्थप्रमितौ [illegible] तमत्वादित्यत्र हेतोरसिद्धिः सिद्धा भवति । अपि च यत्र [illegible] व्यापारिते सत्यवश्यं कार्यमुपजायते तदन्तरेण तु नोपजायते तत्तत्र साधकतममिति व्यपदिश्यते यथा च्छिदायां दात्रादि ।

न च नयननभ.सन्निकर्षसद्भावेऽपि संवेदनं [illegible] चिदाकाशगो[illegible] मुन्मज्जति । तत. कथं सन्निकर्षः क्वचि[illegible] ज्ञाने साधकतमतया व्यपदिश्येत । न नभसि नयनसन्निकर्ष एव नास्तीति वक्तव्यं अन्यतरकर्मजस्य संयोगस्य तत्र सद्भावात् । अन्यथा समस्तमूर्त संयोगाद्गगनसर्वगतत्वसाधनविरोधात् । अथाभिधीयते वियति कि[illegible] चनसन्निकर्षस्य योग्यतावियोगान्न ज्ञानोत्पत्तिः । ननु किमिदं य[illegible]

आकाशादौ नयनसनिकर्षस्य सत्त्वेऽपि प्रत्यक्षानुत्पत्तेर्न तस्य साधकतमत्वमित्युपपादनम्।

ानानमधेयं तत्त्वमिष्टमायुष्मतः । शक्तिरिति चेत् सा तर्हि सहकारिानिध्यस्वरूपैवात्र स्वीकर्तव्या । स्वरूपशक्तेः सन्निकर्षे सत्त्वात् । स्यां च वक्ष्यमाणकारकसाकल्यपक्षनिक्षिप्तसमस्तदोषानुषङ्गः । सहकारेसान्निध्यस्य कारकसाकल्यान्नाममात्रेण भिन्नत्वात् । किञ्च किमत्र द्व्यं गुणः कर्म पदार्थधर्मः कश्चिदभावो वा सहकारितया कथ्येत । द्रव्यं चेत् । व्यापकमव्यापकं वा । व्यापकं तावदात्मादि चक्षुरन्तरिक्षसन्निकर्षस्य सहकारि समस्त्येव । अव्यापकमपि तन्मनो नयनमालोको ा कलशचक्षुःसन्निकर्षस्येव तत्सन्निकर्षस्य सहकारि विद्यत एव ।

गुणसहकारित्वपक्षस्य खण्डनम् ।

गुणोऽपि प्रमातृगतः प्रमेयगत इन्द्रियगतो वा तत्सहकारी स्यात् । यदि प्रमातृगतः सोऽपि धर्मविशेषोऽन्यो वा । धर्मविशेषस्तावद्विद्यत एव । न खलु गगननयनसन्निकर्षस्य धर्मविशेषेण सह विरोधो येन तत्सद्भावे धर्मविशेषस्यानुत्पादः प्रध्वंसो वा भवेत् । विरोधे वा कुम्भाद्युपलम्भोऽपि न कदाचिदुत्पद्येत । विरोधिगगननयनसन्निकर्षस्य सदा सद्भावेन तदुत्पत्तिसहकारिणो धर्मविशेषस्यासम्भवात् । अथ गगनगोचरज्ञानोत्पादकेनैव धर्मविशेषेण व्योमनयनसन्निकर्षस्य विरोधो न पुनः कुम्भादिविषयविज्ञानोत्पादकेनेति विरुद्धोचरस्यैवोपलम्भस्याभावो ननु कुम्भादिविषयस्येति । ननु कुत एतन्निश्चितम् । नयनगगनसन्निकर्षसद्भावेऽपि गगनगोचरस्यैव ज्ञानस्यानुत्पत्तेरिति चेत् । मैवम् । किमियं तदुत्पादकधर्मविशेषाभावाद्वियद्विषयकविज्ञानस्यानुत्पत्तिरुताहो तस्य साधकतमत्वाभावादिति न तदनुत्पत्तिः सन्दिग्धाऽनैकान्तिकत्वकलङ्कितत्वात् । अपरोऽपि प्रयत्नादिः प्रमातृगुणस्तत्सहकारी न नाम नास्ति । अथ प्रमेयगतो गुणः सन्निकर्षसहकारी स्वीक्रियते । नन्वसावपि समस्त्येव । व्योमनयनसन्निकर्षे द्रव्यत्वेन व्योम्नो गुणसङ्गित्वात् । अथ न गुण इत्येव सहकारी किन्तु गुणविशेषः । स किं महत्त्वमुद्भूतरूपं वा ।

१ 'न' इति नास्ति क प पुस्तकयोः । २ 'तद्भावे' इति प क. पुस्तके. पाठः । ३ 'न नामाऽस्ति' इति प पुस्तके पाठः ।

[illegible]

[illegible] तत्र साधकतममिति व्यपदिश्यते यथा छिदायां दात्रादिः ।

न च गगननयनसन्निकर्षसद्भावेऽपि संवेदनं कदाचिदाकाशगोच[illegible]मुन्मज्जति । ततः कथं सन्निकर्ष- ज्ञाने साधकतमतया व्यपदिश्येत । न नभसि नयनसन्निकर्ष एव नास्तीति वक्तव्यम् अन्यतरकर्मजस्य संयोगस्य तत्र सद्भावात् । अन्यथा संयोगाद्गगनसर्वगतत्वसाधनविरोधात् । अथाभिधीयते वियति किं[illegible]चनसन्निकर्षस्य योग्यतावियोगान्न ज्ञानोत्पत्तिः । ननु किमिदं यो[illegible]

आकाशादौ नयनसन्नि-कर्षस्य सत्त्वेऽपि प्रत्य-क्षानुत्पत्तेर्न तस्य साधक-तमत्वमित्युपपादनम् ।

न च तिमिरे सति रश्मिप्रसरणमेव नास्तीति वाच्यम् । दूरान्ध-तिमिरयोः सतोर्दूरासन्नवर्तिवस्तूपलम्भस्याभावप्रसक्तेः । तत्र प्रमेयगतोऽपि गुणः सन्निकर्षसहकारी । नापीन्द्रियगतः । तस्य कलशादिविषयि-स्यपि चक्षुषि सन्निकर्षसहकारिणि सद्भावात् । तद्गुणस्य गमनेनाविरोधात् । विशेषे वा तस्य सता सत्त्वेन लोचनेन कदाचिदपि गुणानुपपत्त्या तत्प्राप्तो-पलम्भस्याप्यभावात्कथमितरोऽस्मितिनैर्मल्यस्य प्रत्युत्पन्नजलद-पटलान्तरितेन्द्वावलोकनमप्यस्य । तत्र गुणोऽपि न तत्सहकारी ।

नापि धर्मः । तस्योन्मीलनोर्ध्वविलोचनगतस्य क्वापि सत्त्वात् ।

किमपि कौतुकमेतदहो जनाः शृणुत यूयममुष्य मनस्विनः ।
कवलितोत्कटहालहलोऽपि सन्नवसुधारसमुद्गिरतीह यत् ॥ ४५ ॥
प्रामाण्यं मुख्यया वृत्त्या ज्ञानस्यैव सुसंगतम् ॥
गौण्या तु सन्निकर्षस्य को हि धीमान्न मन्यते ॥ ४६ ॥
तस्मादवस्थितमिदं नियतमसिद्ध्या कटाक्षितो हेतुः ।
अर्थप्रमितावित्यादिलक्षणः पूर्वमुक्तो यः ॥ ४७ ॥

अगतिकगतिनीत्या यस्तु हेतोरसिद्धा-
दपि वदति विशुद्धामत्र साध्यस्य सिद्धिम् ।
स खलु गलितबुद्धिर्वन्ध्यसीमन्तिनीतः
स्पृहयति भुवनानां भूषणं पुत्ररत्नम् ॥ ४८ ॥

यत्तु सन्निकर्षस्यासिद्धो बाह्येन्द्रियत्वादिनेत्यादि गदितम् । तच्चक्षुःप्राप्यकारित्वपराकरणप्रस्तावे सविस्तरमपाकरिष्यते । यदपि प्रपञ्चतः सन्निकर्षषट्कघोषणमकारि । तदपि स्वसिद्धान्तश्रद्धालुताप्रसूतप्रक्रियामात्रम् । तथाह्यप्राप्यकारित्वेन चक्षुषः समर्थयिष्यमाणत्वान्न कुम्भादिना संयोगः सम्भवति । तदभावान्न संयुक्तसमवायादि । यदि च संयुक्तसमवायाच्चक्षुषा रूपादि परिच्छिद्यते । तर्हि तदविशेषाद्भासि शब्दः, सहकारफलादौ रसादिः, सहस्रदीधितौ कर्म च तेन परिच्छिद्येत । संयुक्तसमवेतसमवायाच्च रूपत्व इव रसत्वादावपि चाक्षुषज्ञानमुपजायेत । समवायाच्च श्रवणेन्द्रियस्य ध्वनाविव व्योम्नो महापरिमाणादिगुणेऽपि । समवेतसमवायात्तु शब्दत्व इव महापरिमाणत्वादिसामान्यसमूहेऽपि प्रतीतिं समुत्पादयेत । न्यायस्य समानत्वात् । अथ योग्यतामाहात्म्यात्प्रतिनियत एव वस्तुनि नयनादीन्द्रियाणां संवेदनमुन्मीलति तेन नातिप्रसङ्ग इति निगद्यते । तर्हि धीमन् योग्यतैव सर्वत्र नियामिकास्तु । किमनया प्रतिपदं विचारतो दिग्विभागया सन्निकर्षकल्पनया । यत्पूर्वमप्यस्मदुक्तसत्पुरुषैर्दिक्पटैर्दीप्यमानमिश्रानः

नैयायिकाभिमतसन्निकर्षषट्कस्य खण्डनम् ।

न चार्थप्रमितावसाधकतमा सामग्री तत. प्रमाणमित्यतोऽनुमानात् । न चात्र हेतोरसिद्धिः। फलोत्पादाविनाभाविस्वभावाव्यभिचारित्वं हि साधकतमत्वम्। तच्च सामग्र्यंतर्गतस्य न कस्यचिदेकस्य वक्तुं शक्यते । सामग्र्यास्तु सुवचम्। सन्निहिता चेत्सामग्री सम्पन्नमेव फलमिति सैव साधकतमा। ननु प्रमामुपजनयतो मुख्यस्य प्रमातु· प्रमाविषयीभूतस्य मुख्यस्य प्रमेयस्य च फलोत्पादाविनाभाविस्वभावमव्यभिचारित्वलक्षणसाधकतमत्वमस्त्येव । प्रमितिसम्बन्धमन्तरेण तयोस्तथात्वाभावात् । प्रमिणोतीति हि प्रमाता भवति। प्रमीयत इति च प्रमेयम् । न चानयो प्रमाणतोपगता त्वयेत्याभ्यां व्यभिचारः साधनस्येति चेत् । न व्यभिचार । साकल्यप्रसादलब्धप्रमितिसम्बन्धनिबन्धनो हि प्रमातृप्रमेयधर्माख्यस्वरूपलाभ । साकल्यापाये च प्रमित्यभावाद्गौणे प्रमातृप्रमेये संपद्यते । एवं च साकल्यमन्तरेण यदि प्रमिति· कल्प्येत भवेद्व्यभिचारो नत्वसौ तथा दृश्यत इति। ननु यदि सामग्र्याः साधकतमत्वं स्यात्तदावश्यमस्याङ्करणविभक्तिनिर्देशो दृश्येत । नचैवम् । नह्येव वक्तारो भवन्ति लौकिका सामग्र्या पश्याम इति किन्तु दीपेन पश्यामश्चक्षुषा वीक्षामह इत्याचक्षते । तन्न सूक्ष्मम् । सामग्री हि संहतिः सा च संहन्यमानव्यतिरेकेण न व्यवहार पदवीमवतरति । तेन सामग्र्या पश्याम इति न व्यपदेश. । यस्तु दीपेन्द्रियादीना तृतीयया निर्देश. स फलोपजननाविनाभावित्वाख्यसामग्रीस्वरूपसमारोपनिबन्धनः। अन्यत्रापि च तद्रूपसमारोपणेन स्थाल्या पचतीति व्यपदेशो दृश्यत एव । ननु कर्तृकर्मापेक्षया करणसामग्री मध्यमाऽन्ययोश्च कर्तृकर्म्मणो. स्वरूपप्रध्वंसतोऽसम्भवात् तदपेक्षया कथं साकल्यस्य करणत्वमिति। एवं च प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति चतसृषु विधासु तत्त्वं परिसमाप्येत इति रिक्ता वाचोयुक्तिः । अयुक्तमेतत् । साकल्यमध्यपतितत्वेऽपि कर्तृकर्मणो. स्वरूपानपायात् । साकल्यं खलु सकलकारकाणां स्वकीयो धर्म्मो न च स्वकीयो धर्म्मः स्वरूपध्वंसाय जायते । साकल्यदशायामपि कारकाणां स्वरूपस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वा-

बाधं नैव समाश्रिता कथमपि श्लिष्टा न या शङ्कया
तामर्थप्रमितिं सदा विदधती बोधेतरात्मस्थितिः ।
सामग्री भवति प्रमाणमनघं नैयायिकानां मते
ज्ञानं केवलमेव ये पुनरमी प्राहुर्न ते तार्किकाः ॥ ५८ ॥

कारकसाकल्यमहो जल्पन्तोऽमी प्रमाणमिति निपुणाः ।
वैकल्यं किमपि गताः स्मरन्ति यन्नैव नीतिमार्गस्य ॥ ५९ ॥

नैयायिकोक्तस्य सामग्रीप्रामाण्यखण्डनस्य खण्डनम् ।

तथाहि यत्तावत्कथितमर्थप्रमितौ साधकतमत्वादिति साधनस्यासिद्धताध्वंसनाय फलोत्पादाविनाभाविस्वभावाव्यभिचारित्वं हि साधकतमत्वमिति तत्र फलोत्पादेन विना सामग्री न भवतीति कोऽर्थः । किं फलोत्पादेन विना सामग्री नोत्पद्यते पावकेनेव विना धूमः । किंवा फलोत्पादेन विना सामग्री न सत्तामनुभवति यथा वृक्षत्वेन विना शिंशपात्वम् । यद्वा फलोत्पादेन विना फलमनुत्पाद्य सामग्री नावतिष्ठते यथा सातिशयोन्नतिशाली जलभृद्वर्षमकृत्वा । न तावदाद्यः पक्षः पेशलः परस्पराश्रयपराहतत्वात् उत्पन्नायां हि सामग्र्यां फलोत्पादः समुत्पन्ने च फले सामग्री समुत्पत्स्यत इति । नापि द्वितीयः । असिद्धत्वात् । यदि हि वृक्षत्वेन शिंशपात्वस्येव फलोत्पादेन सामग्र्याः सदैव सहचारित्वं स्यात् द्वितीयविकल्पपरिकल्पना । न चैवम् । तत्त्वे हि फलादिव्यपदेश एव न भवेत् समकालभाविनि व्यापाराभावात् । तृतीयविकल्पेऽप्यर्थप्रमितिस्वरूपस्य फलस्याव्यवधानेनोत्पादिकायाः सामग्र्याः साधकतमत्वमुच्यते व्यवधानेन वा । आद्यकल्पे हेतोरसिद्धिः । सामग्र्याः सकाशादर्थप्रमितेरव्यवधानेनोत्पादायोगात् । ज्ञानेन तत्र व्यवधिसम्भवात् । न च किमनेनान्तराले गलितप्रमाणप्रसादेन ज्ञानेन परिकल्पितेनेत्यभिधानीयम् । तस्योपयोगरूपभावेन्द्रियस्वभावस्य साक्षात्फले व्याप्रियमाणस्य फलसन्निधान इत्यानुद्यमानतः पूर्वं प्रसाधितत्वात् । अथ व्यवधानेन फलोत्पादिकायाः सामग्र्याः साधकतमत्वमत्र विवक्षितम् ।

तत्तद्रूपेण्याऽन्योपपत्त्येनैव साधकतमत्वमिति चेत्। ननु वृद्धनैयायिकोपकल्पितेन्द्रियादिप्रमाणान्यनुपेक्ष्य किमितीयत्कल्पनाकष्टसङ्कटमाविष्टोऽसि। प्रमां प्रति तस्यानेन व्यवहितत्वाभावात् मुख्यं साधकतमत्वमिति चेत्। एवमेतत्। किन्तु यदभिमतार्थे तव दोहकत्वाज्ञानेनैव च तथा स्वीकृतायां तस्यैव प्रमितावव्यवहितत्वाभावात्। साकल्यस्य तु तेन व्यवहितत्वापादनात्। किञ्च सकलानि कारकाणि साकल्याभिधानधर्ममनुभवन्ति प्रवर्तन्तेऽसकलानि वा। न तावत्सकलानि अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्। सिद्धे हि साकल्याभिधाने धर्मे तेषां सकलत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च साकल्याभिधानधर्मसिद्धिरिति। नाप्यसकलानि अतिप्रसङ्गात्। अपि च यदा प्रत्यासत्त्या सकलानि साकल्यलक्षणं धर्ममुत्पादयन्ति तदैवार्थोपलब्धिमप्युत्पादयिष्यन्तीति व्यर्था साकल्याख्यधर्मकल्पना।

सामग्रीस्वरूपमभ्युपगमेन तृतीयानिर्देशः स्यात् । अथ प्रमु[illegible] प्रामाणिकास्तत्र तृतीयां सामग्र्या प्रमाम इति चेत् । [illegible] उपचरन्ति एव तेऽत्र तृतीयाप्रयोगो मुख्यस्तत्र ज्ञान एव [illegible] द्वारोपयोगेनेदमवगतं भवति । उपयोगश्च ज्ञानेन । [illegible] प्रामाणिकानां सामग्र्या मुख्यः प्रदीपादिषु तु सामग्रीस्व[illegible] तृतीयानिर्देशः । लौकिकाना तु कथमसौ भविष्यति । नहि सामग्र्या नामापि जानते । न च तेषां मुख्यस्वरूपापरिज्ञाने[illegible] भविष्यतीत्याकल्पनीयम् । अनाकलितकलधौतानां मुग्धाङ्गनानामपि शुक्तिशकले कलधौतारोपाभावात् । तत्र सामग्र्यां मुख्यः प्रदीपे तूपचरितस्तृतीयानिर्देश इत्युपपन्नम् । तथा च

करणत्वमपह्नुते प्रदीपे सामग्र्यां पुनरभ्युपेत्य साक्षात् ॥
लोकव्यवहारवत्सलत्वं कीदृशमस्य मनीषिशेखरस्य ॥ ६१ ॥

साकल्यं सकलकारकाणां स्वकीयो धर्म इति मतस्य विकल्पप्रदर्शनपूर्वकं खण्डनम् ।

यदप्युदितं साकल्यमध्यपतितत्वेऽपि कर्तृकर्मणोः स्वरूपान[illegible] कल्प्यं खलु सकलकारकाणां स्वकीयो धर्म इ[illegible] तदप्यनवदातम् । यतस्तेषां स धर्मः किं नि[illegible] थानित्यः । न तावन्नित्यः कादाचित्कत्वात् । कु[illegible] दिवत् । अथानित्यः स कुतः समुत्पद्येत । तेभ्य एवान्यतो वा । न तावद[illegible] तोऽनङ्गीकारात् । अथ तेभ्य एव तर्ह्ययमर्थः सम्पन्नः । सकला[illegible] त्साकल्यलक्षणं धर्मं जनयन्ति साकल्यलक्षणश्च धर्मः प्रमामुत्पा[illegible] एवं च साकल्यलक्षणधर्मस्य जनने व्यापृताः कर्त्रादयस्तस्मिन् क[illegible] त्वेन प्रतीयन्ते । स च प्रमितिलक्षणे फले करणत्वेन । ततश्च[illegible] प्रति साकल्यलक्षणो धर्म एव व्याप्रियमाणः कथं साकल्यम[illegible] विषयान्तरे व्यापृताभ्यां कर्तृकर्मभ्यां साधकतमत्वस्वरूपनादि[illegible] प्रतिपद्येत । अथ कर्तृकर्मणी साकल्यमुत्पाद्य प्रमायामपि व्याप्रि[illegible]

1 'रूप' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः ।

ततस्तदपेक्षयाऽस्योपपन्नमेव साधकतमत्वमिति चेत् । ननु वृद्धनैयायिकोपकल्पितेन्द्रियादिप्रामाण्यमुपेक्ष्य किमितीयत्कल्पनाकष्टसङ्कटमाविष्टोऽसि । प्रमा प्रति तस्यानेन व्यवहितव्यापारत्वान्न मुख्यं साधकतमत्वमिति चेत् । एवमेतत् । किन्तु यद्यस्मिन्नेवार्थे तव दोहदस्तदा ज्ञानमेव च तथा स्वीक्रियतां तस्यैव प्रमितावव्यवहितव्यापारत्वात् । साकल्यस्य तु तेन व्यवहितव्यापारत्वात् । किञ्च सकलानि कारकाणि साकल्याभिधानधर्मसमुत्पत्तौ प्रवर्त्तन्तेऽसकलानि वा । न तावत्सकलानि अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । सिद्धे हि साकल्याभिधाने धर्म्मे तेषां सकलरूपतासिद्धिस्तत्सिद्धौ च साकल्याभिधानधर्म्मसिद्धिरिति । नाप्यसकलानि अतिप्रसङ्गात् । अपि च यया प्रत्यासत्त्या सकलानि साकल्याख्यं धर्म्ममुत्पादयन्ति तयैवार्थोपलब्धिमप्युत्पादयिष्यन्तीति व्यर्था साकल्याख्यधर्मकल्पना ।

किञ्च 'शब्दपदार्थिकाऽर्थपदार्थिका वा भावप्रत्ययप्रकृतयो भवन्ति' इति सकल इत्येतस्य शब्दस्य भावः सकलेषु अर्थेषु वाच्येषु प्रवृत्तौ निमित्तमिति शब्दपदार्थकात्,सकलानामर्थानां भावः स्ववाचकसकलशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थपदार्थकाद्वा सकलशब्दादुत्पन्नेन भावप्रत्ययेन ष्यञा प्रवृत्तिनिमित्तमेवाभिधीयते । तच्चेह सत्ता, स्वरूपमात्रम्, समुदायः, सम्बन्धो, ज्ञानजनकत्वं वा व्याक्रियेत, पक्षान्तराभावात् । तत्र प्रथमपक्षद्वयं पापीयः । वैकल्यदशायामपि कारकाणां सत्तायाः स्वरूपमात्रस्य च सद्भावत प्रमाणताप्रसङ्गात् । अथ समुदायो भावशब्देनाभिधीयते । सोऽपि किमेकाभिप्रायतालक्षणः, एकदेशे मीलनस्वभावो वा । आद्यपक्षस्तावदसम्भवी, केषाञ्चिच्चक्षुरादीनां कारकाणामभिप्रायशून्यत्वेन समस्तानामेकाभिप्रायत्वस्या-

'शब्दपदार्थिका अर्थपदार्थिका वा भावप्रत्ययप्रकृतयो भवन्ति' इति आश्रित्य शब्दपदार्थकादर्थपदार्थकाद्वा सकलपदात्ष्यञाभिधीयमानस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वात्स्वरूपसमुदायसम्बन्धज्ञानजनकत्वरूपत्व विकल्प्य खण्डलम्

१ 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति पा. सू. ५-१-१२४.

[illegible]

यदप्युदितं साकल्यम[illegible] । [illegible] कर्तृकर्मणो [illegible]

[illegible] धर्म [illegible]

[illegible] तदप्यनवदातम् । यतस्तेषां स धर्मः किं [illegible]

[illegible] । न तावन्नित्यः कादाचित्कत्वात् । क-

डिवत् । अथानित्यः स कुतः समुत्पद्येत । तेभ्य एवान्यतो वा । न तावद-

तोऽनङ्गीकारात् । अथ तेभ्य एव तत्समर्थः सम्पन्न । सकला-

त्साकल्यलक्षणं धर्मं जनयन्ति साकल्यलक्षणश्च धर्मः प्रमामुत्पादय-

एवं च साकल्यलक्षणधर्मस्य जनने व्यापृता कर्त्रादयस्तस्मिन् क-

त्वेन प्रतीयन्ते । स च प्रमितिलक्षणे फले करणत्वेन । ततश्च त-

प्रति साकल्यलक्षणो धर्म्म एव व्याप्रियमाणः कथं साकल्य-

विषयान्तरे व्यापृताभ्यां कर्तृकर्मभ्यां साधकतमत्वस्वरूपमापन्न-

प्रतिपद्येत । अथ कर्तृकर्मणी साकल्यमुत्पाद्य प्रमायामपि व्याप्रि-

---

१ ' स्प ' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

ततस्तदपेक्षयाऽस्योपपन्नमेव साधकतमत्वमिति चेत् । ननु वृद्धनैयायिकोपकल्पितेन्द्रियादिप्रामाण्यमुपेक्ष्य किमितीयत्कल्पनाकष्टसङ्कटमाविष्टोऽसि । प्रमा प्रति तस्यानेन व्यवहितव्यापारत्वान्न मुख्यं साधकतमत्वमिति चेत् । एवमेतत् । किन्तु यद्यस्मिन्नेवार्थे तव दोहदस्तदा ज्ञानमेव च तथा स्वीक्रियतां तस्यैव प्रमितावव्यवहितव्यापारत्वात् । साकल्यस्य तु तेन व्यवहितव्यापारत्वात् । किञ्च सकलानि कारकाणि साकल्याभिधानधर्मसमुत्पत्तौ प्रवर्त्तन्तेऽसकलानि वा । न तावत्सकलानि अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । सिद्धे हि साकल्याभिधाने धर्म्मे तेषां सकलरूपतासिद्धिस्तत्सिद्धौ च साकल्याभिधानधर्म्मसिद्धिरिति । नाप्यसकलानि अतिप्रसङ्गात् । अपि च यया प्रत्यासत्त्या सकलानि साकल्याख्यं धर्म्ममुत्पादयन्ति तयैवार्थोपलब्धिमप्युत्पादयिष्यन्तीति व्यर्था साकल्याख्यधर्मकल्पना ।

किञ्च 'शब्दपदार्थिकाऽर्थपदार्थिका वा भावप्रत्ययप्रकृतयो भवन्ति' इति सकल इत्येतस्य शब्दस्य भावः सकलेषु अर्थेषु वाच्येषु प्रवृत्तौ निमित्तमिति शब्दपदार्थकात् सकलानामर्थानां भावः स्ववाचकसकलशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थपदार्थकाद्वा सकलशब्दादुत्पन्नेन भावप्रत्ययेन ष्यञा प्रवृत्तिनिमित्तमेवाभिधीयते । तच्चेह सत्ता, स्वरूपमात्रम्, समुदायः, सम्बन्धो, ज्ञानजनकत्वं वा व्याक्रियेत, पक्षान्तराभावात् । तत्र प्रथमपक्षद्वयं पापीयः । वैकल्यदशायामपि कारकाणां सत्तायाः स्वरूपमात्रस्य च सद्भावत प्रमाणताप्रसंगात् । अथ समुदायो भावशब्देनाभिधीयते । सोऽपि किमेकाभिप्रायतालक्षणः, एकदेशे मीलनस्वभावो वा । आद्यपक्षस्तावदसम्भवी, केषांचिच्चक्षुरादीनां कारकाणामभिप्रायशून्यत्वेन समस्तानामेकाभिप्रायत्वस्या-

'शब्दपदार्थिका अर्थपदार्थिका वा भावप्रत्ययप्रकृतयो भवन्ति' इति आश्रित्य शब्दपदार्थकादर्थपदार्थकाद्वा सकलपदात् ष्यञाभिधीयमानस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वात्स्वरूपसमुदायसम्बन्धज्ञानजनकस्वरूपत्व विकल्प्य खण्डितम्

१ 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति पा. सू. ५-१-१२४.

ततस्तदपेक्षयाऽस्योपपन्नमेव साधकतमत्वमिति चेत् । ननु वृद्धनैयायिकोपकल्पितेन्द्रियादिप्रामाण्यमुपेक्ष्य किमितीयत्कल्पनाकष्टसङ्कटमाविष्टोऽसि । प्रमां प्रति तस्यानेन व्यवहितव्यापारत्वान्न मुख्यं साधकतमत्वमिति चेत् । एवमेतत् । किन्तु यद्यस्मिन्नेवार्थे तव दोहदस्तदा ज्ञानमेव च तथा स्वीक्रियतां तस्यैव प्रमितावव्यवहितव्यापारत्वात् । साकल्यस्य तु तेन व्यवहितव्यापारत्वात् । किञ्च सकलानि कारकाणि साकल्याभिधानधर्मसमुत्पत्तौ प्रवर्त्तन्तेऽसकलानि वा । न तावत्सकलानि अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । सिद्धे हि साकल्याभिधाने धर्म्मे तेषां सकलरूपतासिद्धिस्तत्सिद्धौ च साकल्याभिधानधर्म्मसिद्धिरिति । नाप्यसकलानि अतिप्रसङ्गात् । अपि च यया प्रत्यासत्त्या सकलानि साकल्याख्यं धर्म्ममुत्पादयन्ति तयैवार्थोपलब्धिमप्युत्पादयिष्यन्तीति व्यर्था साकल्याख्यधर्मकल्पना ।

किञ्च 'शब्दपदार्थिकाऽर्थपदार्थिका वा भावप्रत्ययप्रकृतयो भवन्ति' इति सकल इत्येतस्य शब्दस्य भावः सकलेषु अर्थेषु वाच्येषु प्रवृत्तौ निमित्तमिति शब्दपदार्थकात्, सकलानामर्थानां भावः स्ववाचकसकलशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थपदार्थकाद्वा सकलशब्दादुत्पन्नेन भावप्रत्ययेन ष्यञा प्रवृत्तिनिमित्तमेवाभिधीयते । तच्चेह सत्ता, स्वरूपमात्रम्, समुदायः, सम्बन्धो, ज्ञानजनकत्वं वा व्याक्रियेत, पक्षान्तराभावात् । तत्र प्रथमपक्षद्वयं पापीयः । वैकल्यदशायामपि कारकाणां सत्तायाः स्वरूपमात्रस्य च सद्भावतः प्रमाणताप्रसंगात् । अथ समुदायो भावशब्देनाभिधीयते । सोऽपि किमेकाभिप्रायतालक्षणः, एकदेशे मीलनस्वभावो वा । आद्यपक्षस्तावदसम्भवी, केषांचिच्चक्षुरादीनां कारकाणामभिप्रायशून्यत्वेन समस्तानामेकाभिप्रायत्वान्या-

' शब्दपदार्थिका अर्थपदार्थिका वा भावप्रत्ययप्रकृतयो भवन्ति' इति आश्रित्य शब्दपदार्थकादर्थपदार्थकाद्वा सकलपदात् ष्यञाभिधीयमानस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वात्स्वरूपसमुदायसम्बन्धज्ञानजनकत्वरूपस्य विकल्पस्य खण्डनम्

१ 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति पा. सू. ५-१-१२४.

योगात् । द्वितीयपक्षोऽपि परीक्षां न क्षमते । क्षपाकरभास्करादेर्गोचर चक्षुरिन्द्रियस्य चैकदेशे मीलनासम्भवात् । चक्षुषोऽप्राप्यकारि समर्थयिष्यमाणत्वात् । एतेन सम्बन्धपक्षोऽपि विप्रकृष्टोत्तर. । न ह्येकदेशे चन्द्रादेश्चक्षुषो मीलनं नास्ति तदा कथं तस्य तेन सं संयोगादिः सम्बन्धः सम्भवेत् । अथ ज्ञानजनकत्वं भावसाकल्यं धीयते तदा तस्य प्रतिकारकं भिद्यमानत्वाद्यावन्ति कारकाणि तावन्त्यः प्रमाः प्रसज्येरन् । भवतु वा किञ्चित्साकल्यम् । तत् सकलेभ्य. किमेतद्भिन्नमभिन्नं वा । यद्यभिन्नम्, तदा सकलान्येव न साकल्यं नाम किञ्चित् । अथ भिन्नम्, तर्हि सकलेषु सम्बद्धम् सम्बद्धं वा स्यात् । यद्यसम्बद्धं, कथमेतत्तेषां धर्मोऽतिप्रसक्तेः । अथ सम्बद्धम्, तत्किं समवायेन, संयोगेन, विशेषणविशेष्यभावेन वा । न तावत्समवायेन, तस्य षट्पदार्थविचारावसरे निराकरिष्यमाणत्वेन सिद्धत्वात् । नापि संयोगेन । तस्य गुणत्वेन द्रव्येष्वेव सम्भवात् साकल्यस्य च धर्मरूपत्वेनाद्रव्यत्वात् । नापि विशेषणविशेष्यभावेन संयोगसमवायाभ्यामसम्बद्धे वस्तुनि विशेषणविशेष्यभावस्यासम्भवात् अन्यथा सर्वस्य सर्वविशेषणतानुषङ्गात् । समवायवत्समवायिषु सम समवायासत्त्वेऽपि तस्य विशेषणतेति चेत् न । तस्यापि तथासाध्य त्वात् । न चाभाववद्भावेषु तस्य विशेषणता, तस्यापि तथासिद्ध्य भावात् । नह्यसिद्धमसिद्धस्योदाहरणमतिप्रसङ्गात् । ननु चैते सम्ब समवायिनावेतौ नास्तीह घट इति विशिष्टप्रत्ययः कथं विशेषणविशे भावमन्तरेण स्याद्दण्डीति प्रत्ययवत् । भवति चायमबाधितवपुः । न च द्रव्यादिषट्पदार्थानामन्यतमनिमित्तोऽयम् । तदनुरूपत्वाप्रतीतेः नाप्यनिमित्तः, कदाचित्काचिद्भावात् । ततोऽस्यापरेण हेतुना भवितव्यम् । स नो विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धविशेषः पदार्थविशेषण विनाभाववदिति । मैवम् । समवायवदभाववद्वा साकल्यस्य विशे

१ दत्तोत्तर. ।

विशेष्यभावाद्धि क्वचिद्विशेषणत्वसिद्धौ तस्यापि विशेषणविशेष्यभावस्य स्वाश्रयविशेष्याश्रयिणः कुतस्तद्विशेषणविशेष्यत्वम् । परस्माद्विशेषणविशेष्यभावादिति चेत्, तस्यापि स्वविशेष्यविशेषणत्वं परस्माद्विशेषणविशेष्यभावादित्यनवस्थानादप्रतिपत्तिः । विशेष्यस्य विशेषणप्रतिपत्तिमन्तरेण तदनिष्टेः । 'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः' इति वचनात्, अतिदूरमपि गत्वा विशेषणविशेष्यभावस्यापरविशेषणविशेष्यभावाभावेऽपि स्वाश्रयविशेषणत्वोपगमे साकल्यादेरपि क्वचिद्विशेषणत्वं तदभावेऽपि किं न स्यादिति न विशेषणविशेष्यभावसिद्धिः । तथा च तेनापि न सम्बद्धं साकल्यं सकलेषु । अस्तु वा केनचित्सम्बन्धेन सम्बद्धं तत्तेषु । तथापि युगपत्सकलेषु सम्बध्यते क्रमेण वा । यदि युगपत् किमेकं सदनेकं वा । एकं चेत् तर्हि तस्य सामान्यादिस्वभावताप्रसक्तिः । न च सैवास्त्विति वक्तव्यम् । सामान्यादेर्नित्यतया नित्यमर्थप्रमितिरूपफलोत्पत्तिप्रसक्तेः । वक्ष्यमाणसामान्यादिदूषणदुष्टत्वाच्च । अथानेकं सद्युगपत्साकल्यं सकलेषु सम्बध्यते तर्हि यावन्ति कारकाणि तावन्ति साकल्यानि स्युः । एवं च भवतां कृतान्तप्रकोपः । एकस्यैव साकल्यस्य स्वीकरणात् । अथ क्रमेण तत्तेषु सम्बध्यते तर्हि सकलकारकधर्मता साकल्यस्य न स्यात् । यदा हि तस्यैकेन सम्बन्ध-सकलकारधर्मता साकल्यस्य न स्यात् । यदा हि तस्यैकेन सम्बन्धस्तदैव नापरेणेति । यदप्यभिदधे शब्दलिङ्गादेः समस्तजनस्वीकृताज्ञानस्वरूपस्याप्रमाणत्वप्रसङ्ग इति । तदपि न पीडाकरम् । शब्दलिङ्गादेरज्ञानस्वभावस्यान्तिकप्रमाणत्वेनाभीप्सितत्वात् । उपचारादेव तस्य प्रामाण्यप्रतिपादनादिति । एवं च ।

समग्रता याऽपि च कारकाणां नैयायिकैर्व्याक्रियते स्म नव्यैः ॥
नैषोपचारं परिमुच्य जातु प्रमाणतां स्वीकुरुते वराकी ॥ ६२ ॥

कापिलः पुनः प्राह ।

१ 'विशेषणत्वम्' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः । २ इतोऽन्त -लिङ्गान्. ।

मिन्द्रियाणामवगम्यते । तदन्यथानुपपन्नस्य लिङ्गस्यासम्भवात् । न च प्रतिनियतपदार्थपरिच्छित्तिरेव लिङ्गमिति निगदितव्यम् । तस्याः श्रवणादीन्द्रियाणां विषयाकारपरिणतिमन्तरेणापि स्वयोग्यतामाहात्म्यादुपपद्यमानत्वात् । किञ्च हृषीकाणां वृत्तिरभिन्ना भिन्ना वा तेभ्यो भवेत् । यद्यभिन्ना, तर्हि सा श्रवणादिमात्रमेव तच्च स्वापदशायामपि समस्तीति जाग्रद्दशावत्तत्रापि परिच्छेदः प्रसज्यते । अथ भिन्ना, किमियं तत्र सम्बद्धा भवेदसम्बद्धा वा । असम्बद्धा चेत्, तदा कथं श्रवणादेरिन्द्रियस्य वृत्तिरिति व्यपदेशं समश्नुवीत । सम्बद्धा चेत्तदप्यसम्बद्धम् । पंचविंशतितत्त्वातिरिक्तस्य समवायादेः सम्बन्धस्य कस्यचित्कापिलैरप्रतिज्ञानात् । तस्मादित्थमिन्द्रियवृत्तेर्विचार्यमाणायास्सत्त्वासम्भवात्कथं विषयाकारपरिणतेन्द्रियवृत्त्यालम्बना मनोवृत्तिरिति सुघटं स्यात् । तस्माद्बाह्यार्थालम्बनैव मनोवृत्तिरपि युक्ता । न चैवं बाह्येन्द्रियकल्पनानर्थक्यप्रसक्तिः । मनसो बाह्येन्द्रियसव्यपेक्षस्यैव बहिरर्थे प्रवृत्तिप्रतीतेः विज्ञानोत्पत्ताविन्द्रियमनसामन्योन्यं सहकारित्वात् । न खलु बाह्येन्द्रियनिरपेक्षा मनसो विज्ञानोत्पत्तौ प्रवृत्तिः सम्भवति । श्रवणादीन्द्रियेणाप्रतिपन्नेऽपि निस्वनादौ वस्तुनि मनसः सकाशाद्विज्ञानोत्पत्तिप्रसक्तेः । नापि मनोऽनपेक्षा बाह्येन्द्रियाणां विज्ञानोत्पत्तौ प्रवृत्तिः । अन्यत्र गतचित्तस्यापि बाह्येन्द्रियेभ्यो विज्ञानोत्पत्तिप्रसक्तेः । एवं च मनोवृत्त्यालम्बना अहंकारवृत्तिरित्यादिपरपरिकल्पितप्रक्रियानुपपत्तेर्न बुद्धिवृत्तिः कापि घटते यतः प्रमाणं स्यात् । अपि च यो जानाति न तस्यार्थदर्शनं फलमचेतनत्वान्महतः । यस्य चार्थदर्शनं न स जानातीति भिन्नाधिकरणत्वं प्रमाणफलयोः । ज्ञानधर्मयोगः प्रमाणं पुंसि न विद्यते तत्फलं त्वर्थदर्शनं बुद्धौ नास्तीति । अथोच्यते[1] स्वच्छत्वात्पुंसो बुद्धिवृत्त्यनुपातितास्ति यद्वा चेतनाकारसंसर्ग इव बुद्धेर्लक्ष्यत इति तद-

१ 'अथोच्यते' इति पुस्तके पाठः ।

न तत्समारोपपरिपन्थि प्रमाणं वा यथा घटः । समारोपपरिपन्थि प्रमाणं च पुनरिदं तस्माद्व्यवसायस्वभावमिति ।

अत्रानुमानयोः पक्षैकदेशे प्रत्यक्षबाधितत्वं समुद्भावयन्तः सौगताः प्रत्यवतिष्ठन्ते । तथाहि न प्रमाणत्वाभिमतज्ञानस्य धर्मिणः एकस्मिन् देशे प्रथमानुमाने [illegible] संवेदनस्वरूपे कल्पनात्मकं व्यवसायस्वभावत्व[illegible] [illegible] । स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण तस्य कल्पनाशून्यस्यैवानुभूय[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] —

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

निर्विकल्पकस्य व्यवहारं प्रत्यनुत्पन्नप्रायत्वात् । तच्च व्यवस्थापकं प्रत्यक्षपृष्ठभाविविकल्पयुगलकं प्रतिपत्तु. प्राक्प्रवृत्तसंकेतकावसरसमवधारितं शब्दसामान्यमनुस्मरत एव भवितुमर्हति । शब्दसामान्यस्मरणहेतुश्च वासनारूपः संस्कार· कुतः प्रबुध्यत इति अभिधातव्यम् । यदि तादृशार्थदर्शनादित्यभिधत्से । तदसत् । तदपि हि दर्शनं निर्विकल्पकत्वेनार्थान्न विशिष्यते । ततः कथं शब्दसामान्यगोचरस्मरणहेतुभूतं संस्कारं तत्प्रबोधयेत्। अप्रबुद्ध. संस्कारः कथं स्मरणमुत्पादयेत्। अनुत्पन्नं स्मरणं कथं शब्दं योजयेत्। अयोजिते शब्दे कथमर्थो विकल्प्येत। अविकल्पितोऽर्थ· कथं व्यवहारवीथीमवतरेत् । तामनवतीर्णो नादृष्टाद्विशिष्येत तदविशिष्टश्च सुषुप्ततां जगत. सूचयतीति सर्वं त्वत्पक्षेऽपि समानम् । तस्माद्यथा स्वात्मनिश्चयाभावत. स्वयं प्रतीतमपि निर्विकल्पकज्ञानं कयाचिदचिन्त्यया शक्त्या संस्कारप्रबोधद्वारेण पश्चाद्भाविविधिप्रतिषेधविकल्पयुगलमुत्थाप्य स्वकीयव्यापारं कतिपयाशविषयमभिलापयति । तथार्थोऽपि यद्यप्रतीत एव स्वयं तथान्वभावव्यान्वयनादिसामग्र्यन्त पातित्वेन संकेतकालभाविस्वाभिलापसामान्यविषयात्मसंस्कारबोधद्वारेणात्मविषयमभिलापं ससृष्टसंवेदनमाविर्भावयेत्तदा नातिमात्रमसमञ्जसमालोकयाम. । नन्वेव प्रत्यक्षस्य सविकल्पना नन्थेयमानैर्भवद्भिः शब्दब्रह्मवादिभिरिव शब्दसपृक्तमेव प्रत्यक्ष मनहिन स्यात् । मैव वोचः ।

यत —

शब्दब्रह्मान्यपक्षादपि नहितितरामक्षम क्षीणबोधै-
र्बौद्धैर्यत्प्रोच्यते स्म व्यवसितिरहित सर्व [illegible] ।
[illegible] निविडपरिचय· [illegible]
[illegible] वदति [illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

तिरिति । विकल्पव्यतिरेकेणापरस्याप्रतीयमानत्वात् । पार्थक्येन हि प्रतीतावपरत्रापरस्यारोप उपपन्नश्चैत्रे मैत्रारोपवत् । न चास्पष्टाभो विकल्पः स्पष्टाभं च निर्विकल्पकं प्रत्यक्षतः प्रतीतम् । तथापि परिस्फुटत्वेनानुभूयमानस्वरूपं विकल्पं परित्यज्याननुभूयमानस्वभावं निर्विकल्पकं परिकल्पयन् कथं नाम परीक्षकः स्यात् अनवस्थाप्रसक्तेः । निर्विकल्पकस्वभावादप्यन्यादृक् स्वभावं प्रत्यक्षमित्यपि कल्पनापत्तेः । युगपद्वृत्तेश्चाभेदाध्यवसाये स्वीक्रियमाणे यदा—

लास्यं लोचनगोचरे रचयतस्ताम्बूलकर्पूरयोः
स्वादं खादयतः स्फुटं सुमनसामाजिघ्रतः सौरभम् ।
तूर्यं संस्पृशतो मृदङ्गसुभगं सङ्गीतकं शृण्वतः
किञ्चिच्चिन्तयतो भवन्ति युगपज्ज्ञानानि षट् कस्यचित् ॥७२॥

तदा रूपादिज्ञानषट्कस्यापि भवन्मते सहोत्पत्तेरभेदाध्यवसायः किं न भवेत् । अथ भिन्नविषयत्वात्तेषां तदभावः । तर्हि प्रकृतयोरपि स न स्यात् क्षणसन्तानविषयत्वेन निर्विकल्पकसविकल्पकयोरपि भिन्नविषयत्वस्याविशेषात् । आशुवृत्तेः पुनरेकत्वाध्यवसाये जिननमनमित्यादावपि नकारयोरेकत्वाध्यवसायप्रसङ्गः । यदि च विकल्पाविकल्पयोरप्रतीयमानोऽपि भेदस्त्वया स्वीक्रियते । तर्हि कापिलपरिकल्पितः कथं बुद्धिचैतन्ययोर्भेदः पराक्रियते । अप्रतीयमानत्वाविशेषात् । अथ विकल्पाविकल्पयोः सादृश्यादभिभवाद्वा भेदेनानुपलम्भः प्रतिपाद्यते भोस्तार्किक किं कृतमनयोः सादृश्यम् । विषयाभेदकृतं ज्ञानरूपताकृतं वा । न तावद्विषयाभेदकृतम् । सन्तानेतरविषयत्वेनानयोर्विषयाभेदासिद्धेः । नापि ज्ञानरूपताकृतं सादृश्यमभेदाध्यवसायनिबन्धनम् । एवं सति नील[illegible]तादिज्ञानानामपि भेदेनोपलम्भो न भवेत् । ज्ञानरूपताकृतसादृश्[illegible]त्राप्यभेदाध्यवसायप्रसक्तेः । अथाभिभवादनयोर्भेदेनानुपलम्भः [illegible]पाद्यते । ननु केन कस्याभिभवः । तिग्मभानुना [illegible]स्येवेति चेत् । ननु विकल्पस्याप्यविकल्पकेनाभिभवः [illegible]

न सम्भवत्यतिप्रसक्तेः। सादृश्यनिबन्धनश्चारोपः समुपलब्धः वस्त्ववस्तुनोश्च दृश्यविकल्प्ययोः कल्पद्रुमनभःकुसुमयोरिव सादृश्याभावान्नासावुपपन्नः। तस्मान्नैकविषयत्वमेकत्वाध्यवसायः। अन्यतरेणान्यतरस्य विषयीकरणमपि समानकालभाविनोर्निर्विकल्पकसविकल्पकयोरपारतन्त्र्याद्घटमानमेव। असमानकालभाविनोस्तु तयोः सुतरामन्योन्यं विषयीकरणाभावः। क्षणिकत्वेनैकस्योत्पत्तिसमयेऽपरस्यासम्भवात्। अपरत्रेतरस्याध्यारोपलक्षणोऽप्येकविषयत्वाध्यवसायोऽसम्भवी। तथाहि किं विकल्पे निर्विकल्पस्याध्यारोपो निर्विकल्पके विकल्पस्य वा। प्रथमपक्षे विकल्पव्यवहारच्छेदः समस्तज्ञानानां निर्विकल्पत्वप्रसक्तेः। द्वितीयपक्षे निर्विकल्पकवार्त्तोच्छेदः। सकलज्ञानानां सविकल्पकत्वप्राप्तेः। अन्यच्च विकल्पे निर्विकल्पकधर्मारोपाद्वैशद्यव्यवहारवन्निर्विकल्पके विकल्पधर्म्मारोपादवैशद्यव्यवहारः किं न भवेत्। अथ निर्विकल्पकधर्मेण वैशद्येन विकल्पधर्मस्यावैशद्यस्याभिभूतत्वात् कथं निर्विकल्पके तस्यारोपणेनावैशद्यव्यवहार इत्यभिधीयते। तर्हि विकल्पधर्मेणावैशद्येन निर्विकल्पकधर्मस्य वैशद्यस्याभिभूतत्वात्कथं तस्यारोपणेन विकल्पे वैशद्यव्यवहार इत्यपि स्यात्किमनाम्। भवतु वा निर्विकल्पकधर्मेणैव विकल्पधर्मस्याभिभवस्तथापि तस्य कारणं वाच्यम्। समनन्तरभावित्वमिति चेत्, तर्हि गोदर्शनानन्तरं भवतामभिमते तुरङ्गमविकल्पे स्पष्टप्रतिभासो भवेत्। समनन्तरभावि[illegible]पात्। अथानयोर्भिन्नविषयत्वान्नास्पष्टप्रतिभासमभिभूय तुर[illegible] स्पष्टतया प्रतिभासः। तर्हि शब्द[illegible]ण प्रत्यक्षेणानुभवता भवता [illegible] क्षणक्षयानुमानं स्पष्टमनुभूयतामभिन्नविषयत्वादि[illegible] [illegible] निःशङ्कजन्यत्वादनुमानविकल्पस्य [illegible] नाभिभूयते, [illegible] [illegible]

इंहो सखे सौगत साधु साधु सम्बुध्यसे किञ्चन बोध्यमानः ।
यदत्र मुक्त्वा मतपक्षपात प्रतीतिमार्ग समुपागतोऽसि ॥ ७४ ॥

एवं हि त्वया वदता न किञ्चित् प्रतिकूलमनुशीलितमस्माकम् । यतो नैव सविकल्पप्रत्यक्षाणां नामसंश्रेयता स्वरूपमिति वय सङ्गिरामहे । समारोपपरिपन्थिस्पष्टग्रहणस्वलक्षणत्वाच्चेषाम् । न चानिश्चयात्मन प्रामाण्यं संगच्छते । गच्छत्तृणस्पर्शादिसंवेदनस्यापि प्रमाणत्वप्रसक्तेः । निश्चयहेतुत्वान्निर्विकल्पकस्यापि प्रामाण्यमित्यप्यशिक्षितलक्षितम् । संशयादिविकल्पजनकस्यापि प्रामाण्यप्राप्ते. । स्वलक्षणानध्यवसायित्वात् संशयादिविकल्पाना न यथोक्तदोषानुषङ्ग इति यदुच्यते तदितरत्रापि तुल्यम् । न हि नीलादिविकल्पोऽपि स्वलक्षणाध्यवसायी । तदनालम्बनस्य न निर्विकल्पकस्याविषयीकरणादध्यवसायित्वाविरोधात् । तथाहि यद्यन्नालम्बते न तत्तदध्यवस्यति यथा घटज्ञानं पटम् । नालम्बते च नीलादिविकल्प. स्वलक्षणमित्यपि । मनोराज्यादिविकल्पस्तदनालम्बनः कथं तदध्यवसायीत्यपि न वाच्यम् । मनोराज्यादिविकल्पस्यापि कथञ्चित्सत्यराज्यादिगोचरत्वेन तद्ग्राहकस्वभावताभ्युपगमात् । न च निर्विकल्पकस्य विकल्पोत्पादकत्वं घटते । स्वयमविकल्पत्वादर्थस्वलक्षणवत विकल्पोत्पादनसामर्थ्याविकल्पत्वयोरर्थस्वलक्षणे परस्परं विरोधस्य त्वदभिप्रायेण प्रतीते.। अथ विकल्पवासनां सहकारिणीमपेक्ष्य निर्विकल्पकमपि प्रत्यक्षं विकल्पोत्पादनसमर्थमपि स्वीक्रियते। हन्त तर्हि तथाविधसामर्थ्यसमन्वितोऽर्थ एवास्तु किमन्तर्गडुना निर्विकल्पकेन । अथाज्ञातोऽर्थ कथं विकल्पस्य जनकोऽतिप्रसङ्गात् । ननु दर्शनमपि कथमनिश्चयात्मकं सद्विकल्पजनकमित्यपि समानम् । तस्यानुभूतिमात्रेण जनकत्वे नीलादाविव क्षणक्षयादावपि विकल्पोत्पत्तिप्रसक्ति.। यत्र दर्शनं विकल्पवासनायाः प्रबोधकं तत्रैव विकल्पजनकमित्यपि न यौक्तिकम् । तस्यानुभवमात्रेण

१ ' सश्रयता ' इति म. भ. पुस्तकयो. पाठ. । २ ' तत् ' इत्यधिकं भ. पुस्तके । ' तदध्यवसायित्व ' इति म पुस्तके पाठः।

[illegible] । [illegible] दर्शनस्य [illegible] । [illegible] दर्शनस्य [illegible] । [illegible] विकल्पोत्पादकत्व[illegible] दर्शनस्य । विकल्पोत्पादकत्व[illegible] । तथाहि सिद्धे क्षण[illegible] दर्शनस्य [illegible] विकल्प[illegible] सिद्धिरिति । अपि[illegible] विचारणाया [illegible] । पाटवं पुनर्नीलादौ दर्शनस्य विकल्पोत्पादकत्वं स्फुटतरानुभवादविद्यावासनाविनाशादात्मलाभो वा भवेत् । प्रथमपक्षेऽन्योन्याश्रयप्रसक्तिः । सिद्धे हि नीलादौ दर्शनस्य विकल्पोत्पादकत्वस्वरूपे पाटवे वासनाप्रबोधकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च विकल्पोत्पादकत्वस्वरूपपाटवसिद्धिरिति । द्वितीयपक्षे पुनः क्षणक्षयादावपि वासनाप्रबोधकत्वसिद्धिः स्फुटतरानुभवत्वभावस्य पाटवस्या-विद्यमानत्वात् । तृतीयपक्षोऽप्युपेक्षणीयः परीक्षकाणाम् । तुच्छस्व-स्याविद्यावासनाविनाशस्यानभ्युपगमात् कथं तस्मादात्मलाभलक्षणं नीलादौ दर्शनस्य पाटवं घटेत । अथ दर्शनस्योत्पादकानि कारणानि तत्स्वभावोऽविद्यावासनाविनाशः स्वीक्रियते तस्मादात्म-लाभलक्षणं पाटवं सुघटमेव दर्शनस्य । नन्वेवंविधपाटवस्य विशेष-भावाद्यथा तद्वशान्नीलादौ दर्शनस्य विकल्पवासनाप्रबोधकत्वं तथा क्षणक्षयादौ किन्न स्यात् । न चैकस्यैव दर्शनस्य नीलादिविकल्प-वासनाप्रबोधकत्वं प्रति पाटवं क्षणक्षयादिविकल्पवासनाप्रबोधकत्वं प्रति पुनरपाटवमिति प्रकटयितुं पटीयसा समुचितम् । विरुद्धधर्माध्यासेन दर्शनस्य भेदप्रसङ्गात् । तथा च ताथागतानां राद्धान्तः 'अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यदुत विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च' इति । किञ्च । यद्यस्मदादीनामप्यविद्यावासनांशविनाशादाविर्भूतं दर्शनं विकल्प-

वासनाप्रबोधहेतुस्तर्हि समस्ताविद्यावासनाप्रलयात्प्रस्तुतं सुगतसंवेदनं सुतरां विकल्पवासनोद्बोधहेतुः सम्पद्यते । ततश्च ।

‘ विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदारमूर्त्तये ।
नमः समन्तभद्राय समन्तस्फुरणत्विषे ॥ १ ॥ ’

इति प्रमाणवार्त्तिकस्य प्रथमश्लोके विधूतकल्पनाजालेति विशेषणं न्धास्तनन्थयसमानं प्रसज्येतेति । अर्थित्वमप्यभिलषितत्वं जिज्ञासितत्वं ा । न तावत्प्रथमपक्षः परीक्षाक्षेत्रम् । कुत्रचिदनभिलषितेऽपि वस्तुनि र्शनस्य वासनाप्रबोधकत्वदर्शनात्, चक्रकक्रकचपातप्रसङ्गश्च । अभिलषितत्वस्य वस्तुनिश्चयपूर्वकत्वात् । वस्तुनिश्चयस्य च वासनाप्रबोधपूर्वकत्वात्, वासनाप्रबोधस्य चाभिलषितत्वपूर्वकत्वात्, ततो यावन्न वस्तुनिश्चयस्तावन्नाभिलषितत्वं सिद्धयति यावन्नाभिलषितत्वं न तावद्वासनाप्रबोधो यावच्च नायं न तावद्वस्तुनिश्चयो यावन्नासौ न तावदभिलषितत्वमिति । द्वितीयपक्षे तु क्षणक्षयादौ तद्वासनाप्रबोधप्रसक्तिः, नीलादाविवात्रापि जिज्ञासितत्वाविशेषात् । ननु यावन्मात्रं वस्त्वनुभूतं निर्विकल्पकेन यदि तावन्त एव निश्चये निर्विकल्पकवादिनां प्राप्नुवन्तीति प्रेर्यते तर्हि सविकल्पकप्रत्यक्षवादिनामपि प्रतिवाद्युपन्यस्तस्य समस्तव्यापिमात्रावर्णपादादेः स्वकीयोच्छ्वासादिसङ्ख्यायाश्च विशेषेण स्मरणं प्रसज्यते स्मरणकारणस्य निश्चयात्मनोऽनुभवस्य सर्वत्राविशेषात् ।

परमतमविदित्वा मूढ ताथागत त्वं
प्रबलतरनिरूढाहंकृतिग्रस्तबुद्धिः ॥
कृतरभसमिदानीं स्पर्द्धसे सार्द्धमुद्य-
न्मतिविभवसमर्थैस्तीर्थनाथस्य शिष्यैः ॥ ७५ ॥

---

१ प्रमाणसमुच्चयग्रन्थस्य धर्मकीर्तिना प्रमाणवार्त्तिकाख्या टीका विरचिता ।
२ ‘ प्रसज्येत ’ इति म॰ पुस्तके पाठः ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

निर्विकल्पकस्य हि विक[illegible] [illegible] प्रमाणता' इत्यस्य विरोधापत्तेः । [illegible]

1 [illegible]

प्रत्यक्षस्य रूपादिविषयत्वानियमो मनोराज्यादिविकल्पादपि प्रत्यक्षस्य रूपादिविषयत्वानियमप्रसक्तेः । प्रत्यक्षसहकारिणो वासनाविशेषादुत्पन्नाद्रूपादिविकल्पात्प्रत्यक्षस्य रूपादिविषयत्वनियमेऽभ्युपगम्यमानेऽनुमानसाध्यत्वाभिमतक्षणिकत्वाविषयत्वनियमोऽपि यथोक्तहेतोरुत्पन्नात् क्षणिकत्वविकल्पादेवाभ्युपगम्यताम् । अन्यथा रूपादिविषयत्वानियमोऽप्यतो माभूदविशेषात् । तथा च क्षणिकत्वगोचरो विकल्पः प्रत्यक्षस्य क्षणिकत्वगोचरत्वनियमहेतुत्वान्यथानुपपत्तेरिति प्रसज्यते । रूपाद्युल्लेखित्वाद्विकल्पस्य तद्बलात्तन्नियमस्यैवाभ्युपगमे प्रत्यक्षस्याभिलापसंसर्गोऽपि तद्धेतुरनुमीयेत विकल्पस्याभिलापोल्लेखितयोत्पत्त्यन्यथानुपपत्तेः । किञ्च निर्विकल्पकदर्शनस्याप्रमाणसिद्धत्वादात्मैवाहम्प्रत्ययप्रसिद्धः प्रतिबन्धकापायेऽभ्यासाद्यपेक्षो विकल्पोत्पादकोऽस्तु किमदृष्टपरिकल्पनया ।

सविकल्पकप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यहेतवो विकल्प्य खण्डिताः ।

अपि च सविकल्पकप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यं किं स्पष्टाकारविकलत्वात्, गृहीतग्राहित्वात्, असति प्रवर्त्तनात्, हिताहितप्राप्तिपरिहारासमर्थत्वात्, कदाचिद्विसंवादात्, समारोपस्यानिषेधकत्वात्, व्यवहारानुपयोगात्, स्वलक्षणागोचरत्वात्, शब्दसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वात् शब्दप्रभवत्वाद्वा स्यात् । न तावदस्पष्टाकारत्वात्तस्याप्रामाण्यं अप्रसिद्धत्वात्, अनुमानस्याप्रामाण्यानुषङ्गाच्च । नापि गृहीतग्राहित्वात् । अनुमानाप्रामाण्यानुषङ्गादेव व्याप्तिज्ञानयोगिसंवेदनाभ्यां गृहीतस्यार्थस्य तेन ग्रहणात् । कथं वा शब्दविषयस्य क्षणक्षयानुमानस्य प्रामाण्यं शब्दरूपावभास्यध्यक्षावगतक्षणक्षयविषयत्वात् । नाप्यसति प्रवर्त्तनात् निर्विकल्पकस्याप्रामाण्यानुषङ्गात्तद्विषयस्यापि तत्काले सत्त्वाभावविशेषात् । हिताहितप्राप्तिपरिहारासमर्थत्वात् इत्यप्यसम्भाव्यमेव । सविकल्पकप्रत्यक्षादेव हिताहितप्राप्तिपरिहारसिद्धेः । कदाचित्तदभावः पुनर्निर्विकल्पकेऽपि समानः । कदाचिद्विसंवादादित्यप्यसाम्प्रतम् । निर्विकल्पकस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तिमिराद्युपहतचक्षुषोऽर्थाभावेऽपि तत्प्रवृत्ति-

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ...निरतिशयस्याह्लादविचारैः श्रीहरि-सूरिभिः शास्त्रवार्तासमुच्चये 'एकत्र निश्चयोऽन्यत्र निरंशानुभवादपि । न तथा पाटवाभावादित्यपूर्वमिदं तमः' इति । न च तद्द्वा-[illegible] द्वारेणैकस्यापि दर्शनस्याभ्यासेतरादियोग । स्वयमतत्स्वभावस्य [illegible] व्यावृत्तिसम्भवे पावकस्य शीतादिव्यावृत्तिप्रसङ्गात् । तत्स्वभावस्य [illegible] व्यावृत्तिकल्पने फलाभावात् । प्रतिनियततत्स्वभावस्यैवान्य[illegible] रूपत्वात् ।

स्यान्मतमभ्यासादिसापेक्षं तन्निरपेक्षं वा दर्शन न विकल्पज-[illegible]

प्राचीनविकल्पवासना- प्रभवत्वमेव विकल्पस्येति बौद्धशङ्कानिरासः।

त्पादकं प्राचीनविकल्पवासनाप्रभवत्वात्त[illegible] तदावासनाया अपि तदावासनाप्रभवत्वम[illegible] त्वाद्विकल्पजनकवासनासन्तानस्येति ।

सभासद. सादरमेतदेकं विलोक्यता कौतुकमस्य भिक्षोः ॥

उपेक्ष्य पक्षं सहसा स्वकीयं यदल्पधीर्वक्ति विलूनशीर्णम् ॥[illegible]

निर्विकल्पकस्य हि विकल्पाजनकत्वे 'यत्रैव जनयेदेनां तत्रैव प्रमाणता' इत्यस्य विरोधानुषङ्गः । कथं वा वासनाविशेषप्रभवाद्विक-[illegible]

---

१ १४४४ ग्रन्था हरिभद्रकृता इति प्रथितिः । २. चतुर्थस्तवके श्लो. २१

[illegible]

[illegible] निरतिशयस्याऽऽत्मनि गरे. श्रीहरि- [illegible] निरंशोऽन्यत्र निरंशानुभवादि न तथा [illegible] तमः' इति । न च [illegible] दर्शनस्य [illegible] । [illegible] तत्स्वभावस्य [illegible] प्रसङ्गात् । तत्स्वभावस्य [illegible] फलाभावात् । प्रतिनियततत्स्वभावस्यैवान्य [illegible] त्वात् ।

[illegible] दर्शन न विकल्प [illegible]

[illegible] त्पादकं प्राचीनविकल्पवासनाप्रभवत्वा [illegible] तद्वासनाया अपि तद्वासनाप्रभवत्वात् [illegible] त्वाद्विकल्पजनकवासनासन्तानस्येति ।

[illegible] शङ्का निरासः ।

[illegible] विलोक्यता कौतुकमस्य भिक्षोः ॥

[illegible] सहसा स्वकीयं यदल्पधीर्वाक्ति विलूनशीर्णम् ॥३

[illegible] हि विकल्पाजनकत्वे 'यत्रैव जनयेदेनां तत्रै [illegible] प्रमाणता' इत्यस्य विरोधानुषङ्गः । कथ वा वासनाविशेषप्रभवादि [illegible]

१ [illegible] हरिभद्र [illegible] इति पठितिः । २. चतुर्थस्तबके श्लो. [illegible]

अन्यस्य रूपादिविषयत्वानियमो मनोराज्यादिविकल्पादपि प्रत्यक्षस्य रूपादिविषयत्वानियमप्रसक्तेः । प्रत्यक्षसहकारिणो वासनाविशे[illegible] त्वाद्रूपादिविकल्पात्प्रत्यक्षस्य रूपादिविषयत्वानियमेऽभ्युपगम्यमाने [illegible] मानसाध्यक्षाभिमतक्षणिकत्वादिविषयत्वानियमोऽपि यथोक्तहेतो[illegible] । क्षणिकत्वविकल्पादेवाभ्युपगन्तव्यात् । अन्यथा रूपादिविषय[illegible] पनो माभूद्विशेषात् । तथा च क्षणिकत्वगोचरो विकल्पः [illegible] क्षणिकत्वगोचरत्वनियमहेतुत्वान्यथानुपपत्तेरिति प्रसज्यते । [illegible] त्वाद्विकल्पस्य तद्बलाद्विषयनियमस्यैवाभ्युपगमे प्रत्यक्षस्य नि[illegible] तद्धेतुप्रसूत विकल्पस्याभिलापोल्लेखितयोत्पत्तिरप्यनुमन्त[illegible] निर्विकल्पकत्वेनस्याप्रमाणासिद्धत्वात् [illegible] पोऽभ्यासादेश्चेद् विकल्पोत्पादकोऽस्तु किमनेन [illegible]

अपि च सविकल्पकप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यं किं [illegible]

सविकल्पकत्वाना-गृहीतग्राहित्वात्, [illegible]
[illegible] विकल्प प्राप्तिपरिहारासमर्थत्वात्, [illegible]
[illegible]ः ।

[illegible]त्वात्, व्यवहारानु[illegible]

[illegible] प्रतिभासत्वात् [illegible]

[illegible] प्रामाण्यं असिद्धत्वात्, [illegible]

[illegible] गृहीतग्राहित्वात् । [illegible]

[illegible] गृहीतस्यार्थस्य [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible]त्वात् । नाप्य[illegible]

[illegible] वाद्विषयस्यापि [illegible]

[illegible]हारासमर्थत्वात् [illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible]

प्रसक्तिः । वाग्रूपता हि शाश्वती प्रत्यवमर्शनी च तदभावे प्रत्ययानां नापरं रूपमवशिष्यते । तदुक्तम् ।

'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन वर्त्तते ॥ १ ॥
वाग्रूपता चेत् व्युत्क्रामेत् अवबोधस्य शाश्वती ।
न हि बोधः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥२ ॥' इति

सा चेयं वाक् त्रैविध्येन व्यवस्थिता वैखरी मध्यमा पश्यन्तीति । तत्र येयं स्थानकरणप्रयत्नक्रमव्यज्यमानाकारादिवर्णसमुदायात्मिका वाक् सा वैखरीत्युच्यते । तदुक्तम् ।

' स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा ।
वैखरी वाक् प्रयोक्तॄणां प्राणवृत्तिनिबन्धना ॥ १ ॥ '

अस्यार्थः । स्थानेष्विति ताल्वादिस्थानेषु । वायौ प्राणसंज्ञे । विवृतेऽभिघातार्थं निरुद्धे सति कृतवर्णपरिग्रहेति हेतुद्वारेण विशेषणं तत ककारादिवर्णरूपस्वीकारात् वैखरीसंज्ञा वक्तृभिर्विशिष्टायां खरावस्थाया स्पष्टरूपायां भवा वैखरीति निरुक्तेः । वाक्प्रयोक्तॄणां सम्बन्धिनी । यद्वा तेषां स्थानेषु तस्याश्च प्राणवृत्तिरेव निबन्धनं तत्रैव निरुद्धा सा तन्मयत्वादिति । या पुनरन्तः सङ्कल्प्यमाना क्रमवती श्रोत्रग्राह्यवर्णरूपाभिव्यक्तिरहिता वाक् सा मध्यमेत्युच्यते । तदुक्तम् ।

' केवलं बुद्ध्युपादानात्क्रमरूपानुपातिनी ।
प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्त्तते ॥ १ ॥'

अस्यार्थ । स्थूलां प्राणवृत्तिं हेतुत्वेन वैखरीवदनपेक्ष्य केवलं बुद्धिरेवोपादानं हेतुर्यस्याः सा प्राणस्थत्वात्क्रमरूपमनुपतति । अस्याश्च

---

१ वाक्यपदीये प्रथमकाण्डे श्लो. १२४, १२५ २ 'प्रकाशेत्. प्रकाशेत' इति भ. पुस्तको. पाठ । ३ ' उपादानं ' इति भ. पुस्तके तथा 'उपादान' इति प. पुस्तके पाठ ।

तस्तत्र तत्प्रतिभासाविरोधादाकाशवत् । यथैव हि तिमिरतिरस्कृतलोचनो जनो विशुद्धमप्याकाशं विचित्ररेखानिकरकरम्बितमिव मन्यते । तथाऽनादिनिधनमभिन्नस्वभावमपगतानिखिलभेदप्रपञ्चमपि शब्दब्रह्माविद्यातिमिरविधुरितविवेकलोचनः प्रादुर्भावतिरोभावादिभेदप्रपञ्चान्वितमिव प्रतिपद्यते । तदुक्तम् ।

' यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः ।
संकीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभिरभिमन्यते ॥१ ॥
तथेदममलं ब्रह्म निर्विकारमविद्यया ।
कलुपत्वमिवापन्नं[1] भेदरूपं तु पश्यति ॥ २ ॥'

इति । सकलाविद्याविलासविलये तु योगिनस्तत्प्रपञ्चानन्वितं यथावत्तत्स्वरूपं प्रतिपद्यन्ते । यथा च वीचीबुद्बुदफेनरूपो वारिविकार सारभूतममलं जलमाविर्भावतिरोभावार्थमपेक्षते तथा व्यावहारिकः स्थूलोऽयमकारादिशब्दभेदप्रपञ्चः परमसूक्ष्मप्रतिभासमात्रैकरूपं सर्वशब्दविषयविज्ञानप्रसवनिमित्त काप्यनियमितैकनिजस्वभावं शब्दमयं ब्रह्मापेक्षते । उक्तं च—

'अनुविद्धैकरूपत्वाद्वीचीबुद्बुदफेनवत् ।
वाचः सारमपेक्षन्ते शब्दब्रह्मोदकाद्वयम् ॥ १ ॥ ' इति ॥

वाग्रूपतामवगणय्य जगत्सु नैव
कस्यापि किञ्चन कदाचन संचकास्ति ।
संवेदन तदिह शब्दमयं प्रसिद्धं
स्यादन्यथा कथमिवास्य ननु प्रकाश. ॥ ७९ ॥

एतत्समीरणसमीरितनीरबिन्दु-
नाशं विनश्यतु सतां पुरत. समन्तन् ॥
यस्मात्प्रमाणपरिपन्थि निरुप्यमाणं
दारेपु गौरवनुपाति न कोविदेपु ॥ ८० ॥

---

१ 'आपन्न' इति प. न पुस्तकयो. पाठ ।

तथाहि यत्तावदुक्तं 'शब्दानुवेधं परित्यज्य' इत्यादि। तत्र कोऽयं शब्दानुवेधो नाम। बोधस्य शब्देन संयोगविशेषः पार्थक्ये ताम्रादेरिति चेत्। तदिदमतिरभसेन निगदितं सुगतसुतसाधुना। शब्दाद्वैतवादी हि भवान् न च तत्र शब्दो बोधोऽस्तीति द्वयमस्ति। द्वैतप्रसक्तेः। द्वैताभावे न शब्दो बोधसम्भवी संयोगविशेषः। तस्य द्वैतेनैव व्याप्तत्वात्। न चाद्वैतवादिनां मते संयोगोऽपि कश्चिदस्ति द्वैतप्रसक्तेरेवेति। न संयोगविशेषोऽनुवेधशब्दवाच्यः शब्देन बोधस्य तादात्म्यमनुवेधो नीलगुणेनेव पटादेरिति चेत्। तदप्यविशदम्। शब्दबोधयोरेकान्तेन तादात्म्येऽनुवेधशब्दप्रयोगस्यायोगात्। न हि प्रयुञ्जते यौक्तिकाः कुम्भस्य कुम्भेनानुवेध इति। ननु कथं पटादेरनुवेधो नीलगुणेनेति प्रयुक्तिरिति चेत्। न गुणगुणिनोस्तादात्म्यैकान्तस्य निराकरिष्यमाणत्वात्। अस्तु वाऽनुवेधशब्दाभिधेयमेकान्तेन तादात्म्यं तदापीद शब्दबोधयोर्नोपपद्यते। सति ह्यस्मिन् बोधस्याचेतनत्वं स्यादचेतनशब्दतादात्म्येनावस्थितत्वात्तथा चानुभवविरोधः। शब्दस्य वा बोधमात्रतापत्तिरिति बोधमात्रवादसिद्धिः स्यात्। तथा च जिनदत्तेन प्रोक्तः शब्दः समीपवर्तिनापि जिनदासेन न श्रुयेत। जिनदत्तबोधतादात्म्येन तस्यावस्थितत्वतया जिनदासश्रवणसरणिं यावदनुसरणासम्भवात्। अथ बोधात्माप्ययमनुसरति तां तेन श्रवणान्यथानुपपत्तेरितीष्यते तर्हि यः कश्चित् कस्याचिद्बोधः स सकल एकस्यापि शब्दस्य श्रवणे श्रोत्रा प्रतीयेत। तस्य सकलप्रमातृबोधतादात्म्येनावस्थितत्वात्। तथा च सकलः श्रोता परचित्तपरिच्छेदकः स्याच्छब्दस्यैव चित्तत्वात्। तथा चाभाणि समन्तभद्रेण।

'बोधात्मता चेच्छब्दस्य न स्यादन्यत्र तच्छ्रुतिः।
यद्बोद्धारं परित्यज्य न बोधोऽन्यत्र गच्छति' ॥१॥ इति,

'न च स्यात्प्रत्ययो लोके यः श्रोत्रा न प्रतीयते।
शब्दाभेदेन सत्येवं सर्वः स्यात्परचित्तवित् ॥ २ ॥' इति,

'अथाभिधीयते योऽयं शब्दात्मा विदितः सताम् ।
चेतनोऽचेतनश्चायमित्यभ्युपगमो मम ॥ ३ ॥

सिद्धयत्येष तवायुष्मान्निःप्रत्यूहतया यतः ।
विश्ववैचित्र्यमेवेत्थं शब्दशब्देन शब्दितम् ॥ ४ ॥

विवादो न च नामास्ति नाम्नि वस्तुपरीक्षिणाम् ।
कश्चिन्न कंचिदाचष्टे राममन्यस्तु रावणम् ॥ ५ ॥

तन्नैकान्ततादात्म्यं शब्देनानुवेधो बोधस्याभिधातुं युक्तः । अपि चानयोस्तादात्म्यं कुतः प्रत्येतव्यम् । न तावत् प्रत्यक्षात् तस्य स्वस्माद्भेदेनैव शब्दग्रहणे शब्दाद्भेदेनैव स्वग्रहणे प्रवृत्तेः । नाप्यनुमानात्तस्य निर्बाधस्य कस्यचिदसम्भवात् । अथ शब्दार्थयोस्तादात्म्यप्रसिद्धेः सिद्धमेव शब्देन बोधस्य तादात्म्यं बोधस्यार्थत्वादिति चेत् । तन्नोपपन्नम् । शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्य कुतोऽप्यप्रसिद्धेः । यत्प्रतीतावेव यत्प्रतीयते तयोस्तादात्म्यं यथा वृक्षत्वशिंशपात्वयोः । शब्दप्रतीतावेव प्रतीयते च तदर्थ इत्यतोऽनुमानात्तत्सिद्धिरिति चेत् । तदचतुरस्रम् । त्वन्मतेन शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति शब्दार्थस्याघटनात् । तथाहि । शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति कोऽर्थः । यदि तदात्मनोर्भावस्तादात्म्यमेवं तर्हि तौ द्वावपीष्टावेव पृथग्भावाभिधानादिति नानयोरैक्यमेव । अथ यत्र भवतामर्थ इति प्रसिद्धिरसौ शब्दपरिणाम एव । न खलु शब्दात्पृथगर्थः कश्चिदस्ति । शब्दब्रह्मपरिवर्तनात्मत्वाज्जगत इति कुतो द्वये दृष्टिरस्माकं स्यादिति चेत् । नन्वेवं कथं तदात्मनोः शब्दार्थात्मनोर्भावस्तादात्म्यमिति द्विवचनाभिधानं न विरोधमधिरोक्ष्यति । शब्दातिरिक्तस्यार्थात्मनः कस्यचिदभावात् । अथ तदात्मनो भावस्तादात्म्यमित्यभिधीयते । नन्वत्रापि वक्तव्यं कस्यात्मनात्मा तदात्मनो भाव इति

१ 'कश्चित्' इति ख. पुस्तके तथा 'कश्चिच्च कंचित्' इति ग. पुस्तके पाठः ।

प्रयोजनं न निष्पादयति न स तेन तादात्म्यमनुभवति यथा रूपेण रसो न निष्पादयति च कृपाणप्रभृतिपदार्थसाध्यं प्रयोजनं कर्त्तनादिकं शब्द इति । न च शब्दस्य पदार्थप्रयोजनाप्रसाधकत्वमसिद्धम् । तत्त्वे कृपाणपाषाणादिशब्दसमुच्चारेण वक्त्रादीनां कर्त्तनाभिघातादिप्रसक्तेः । अथ यथा शब्दातिरिक्तार्थवादिनामतिनिशितातिनिष्ठुरधाराग्रस्यापि मण्डलाग्रस्य यत्नेन वक्त्रावेशे विधीयमाने कर्त्तनादेरभावस्तदवस्थाविशेषहेतुकत्वात्तस्य । तत्सत्तामात्रहेतुकत्वे तु न कश्चिदक्तन्तदक्तः स्यात्सत्तामात्रस्य सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्तथा शब्दाद्वैतवादिनां तच्छब्दोच्चारणेऽपि तदभावो भविष्यति तत एवेति नोक्तदोषानुषङ्ग इति चेत् । नैवम् । शब्दातिरिक्तार्थवादिना हि मते मण्डलाग्रादीनामवस्थानभेद उपपद्यते तद्व्यतिरिक्तभेदकभावात् । सन्ति हि पुरुषप्रयत्नादृष्टादयः खड्गादीनां भेदका इति । शब्दब्रह्ममात्रतत्त्ववादिनस्तु मते नास्ति शब्दब्रह्मव्यतिरिक्तं किञ्चिद्भेदकं नाम । न चैतद्वाच्यं स्वयमेवैतद्विचित्रस्वभावं शब्दब्रह्मेति । शब्दब्रह्मसम्बन्धिनः स्वभावस्यापि शब्दब्रह्ममात्रत्वात्तस्य च पुरुषप्रयत्नादिवदनया विचित्रत्वाभावात् । विचित्रत्वे च जगद्वैचित्र्यस्वरूपस्येव ब्रह्मणि नाम कृतं स्यादिति नासिद्धिः पदार्थप्रयोजनाप्रसाधकत्वसाधनस्येति । इतोऽप्यनुमानात् शब्दार्थयोस्तादात्म्यं बाध्यते । तथाहि । न शब्दार्थयोस्तादात्म्यं विभिन्नेन्द्रियजनितज्ञानग्राह्यत्वाद्रूपरसवत् । नाप्ययं साधनमसिद्धिधूसरितम् । न हि नयनविज्ञानं शब्दे प्रवर्तते रसादि[illegible] । अन्येन्द्रियान्तरपरिकल्पनावैय[illegible] । [illegible] [illegible] । नापि [illegible] [illegible] प्रवर्तते [illegible] । शब्दप्रती-[illegible] [illegible] । [illegible] शब्द-

[illegible]

[illegible]

संस्पर्शशून्येनापि पदार्थप्रतिपत्तेः । न खलु निखिलवस्तुवेदनानि समुल्लिखितशब्दान्येवेत्युक्तं प्राक् । अथाभिदधीथाः यथा सुषुप्तावस्थायामनुपलक्ष्यमाणोऽपि सूक्ष्मः समस्ति बोधः प्रबुद्धावस्थायां तस्यैव स्थूलभावात् तथा त्वया शब्दसंस्पर्शशून्यत्वेनाभिमते ज्ञानेऽपि समस्त्येव सूक्ष्मः शब्दः । कथमन्यथाऽसौ घटोऽयमित्युल्लेखेनोर्ध्वं स्थूलभावं भजेत् । तदप्यसङ्गतम् । सुषुप्तबोधदृष्टान्तावष्टम्भेन दार्ष्टान्तिकसिद्धेरत्र सविघ्नत्वात् । न हि सुषुप्तादिबोधः सूक्ष्मः सन्नन्यूनातिरिक्तः प्रबुद्धावस्थायां स्थूलो भवत्येकान्तैकरूपस्य तदन्यप्रतिबन्धककर्मणोऽभावेऽवस्थाभेदानुपपत्तेः । प्रतिबन्धककर्मसद्भावे च तत्कृतश्चैतन्यक्रियानिरोधः तदभावे च तत्क्रिया । न चैवं शब्दात्मनि किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्तीति न सूक्ष्मस्य स्थूलभावः । न खलूपचयकर्तृत्वलाभाभावे सूक्ष्मस्य सतः कस्यापि स्थूलतोपलब्धचरीति । किञ्च तज्ज्ञानरूपगतः सूक्ष्मः शब्दः किं बोधरूप एव किंवा बोधातिरिक्तरूपः । यदि बोधरूपस्तर्हि कथमुक्तमपि ' अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन वर्तते ' इति । बोध[illegible]शब्दानुविद्ध[illegible]शब्दार्थानुपपत्तेः । [illegible]नुवेध[illegible]द्भूत्वात् । अथ बोधातिरिक्तरूपस्तर्हि तेन [illegible] समस्तवस्तु[illegible] सूक्ष्मस्य तत्[illegible]वस्थित[illegible]त्वात् । अथ [illegible] सूक्ष्मोऽर्थ इति चेत् ।

[illegible] ।
[illegible] ॥८२॥

[illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] । [illegible] । [illegible] वृक्षत्वेन शिंश-
[illegible] [illegible] वा वृ[illegible] [illegible] व्याप्यव्यापकभाव एव स्यात् ।
[illegible] तादात्म्यसम्बन्धस्तु [illegible] शिंशपा-
त्वात् । [illegible] विशिष्टमेव वृ[illegible] शिंशपात्वं [illegible] न [illegible]
[illegible] तादात्म्यप्रसङ्ग इति चेत् । ननु किमस्य विशेषणं यतो
वैशिष्ट्यं स्यात् । शिंशपात्वमेवेति चेत् । अहो अस्य तार्किकस्य
[illegible] पुनः पर्यनुयोगे शिंशपात्वाविशिष्टं वृक्षत्वं
शिंशपात्वमुच्यत इत्यभिधेये । अभिदधातु वा तथापि सिद्धं
शिंशपात्वं कथञ्चिद्भिन्नत्वं वृक्षत्वात् । अन्यथा तेन तस्य वैशिष्ट्यमि-
त्युक्तेरेवायोगादिति साध्यविकलमुदाहरणम् । साधनविकलं च । न खलु
शिंशपात्वप्रतीतावेव वृक्षत्वस्य वृक्षत्वप्रतीतावेव वा शिंशपात्वस्य प्रतीयते
त्यवश्यम्भावः । धवादिषु शिंशपात्वप्रतीतिमन्तरेणापि वृक्षत्वस्य वृक्ष-
त्वप्रतीतिमन्तरेणापि वा क्वचन शिंशपात्वस्य प्रतीतिसद्भावात् । तदेवं
शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्याप्रसिद्धेः कथमेतद्बोधार्थयोरपि सिद्ध्येत् ।

इत्थं च बोधस्य विचार्यमाणं मुहुर्मुहुर्युक्तिसहस्रशोऽपि ॥
शब्दानुविद्धत्वमिदं कथञ्चिन्न नाम सम्यग्घटनामुपैति ॥ ८३ ॥

एवं च यदवादि ' न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके ' इत्यादि । तदपि व्यतिसृष्टादेशमवसेयम् । यदपि वाचस्त्रैविध्यमभ्यधायि । तदप्यस्माकं चातुर्विध्येन सम्मताया वाचः प्रकारत्रयमाकृष्य स्वकीयाभिधानदानेनास्य नाटकोपाध्यायस्येव नूतनार्थोपदर्शनं न पुनस्तत्त्वतः । तथाहि ।

द्रव्यभावभिदया द्विधात्र वाग् द्रव्यवागपि मतोभयी सताम् ॥
द्रव्यपर्ययभिदादिमानयोः शब्दपुद्गलकदम्बकात्मिका ॥ ८४ ॥

कर्णकोटरकुटुम्बिनी पुनः प्रोच्यते निनदपर्ययात्मिका ।
वैखरीति कथयन्तु तां परे नाममात्रपरिकल्पपण्डिताः ॥ ८५ ॥

भाववागपि मता मतीशिना व्यक्तिशक्तिरिति या द्विधा पुनः ।
व्यक्तिवागिह विकल्पिका मतिः श्रोत्रगम्यवचना निगद्यते ॥८६॥
मध्यमेत्युपदिशन्ति तां पुनर्ये निबोधयति क गुरोरमू ।
वस्तुतत्त्वघटनैकलम्पटः को हि नाम कल्पयेत बुधः ॥ ८७ ॥
वाग्वेदनावारककर्मनाशवशेन यो भवतीह वक्तुः ।
सा शक्तिरस्याः खलु भाववाचो वदन्तु पश्यन्त्यभिधानमन्ये ॥८८॥

अपि च शब्दातिरिक्तभेदकवादिनो जैना एव वाचः प्रकारान् प्रदर्शयन्तः शोभन्ते। एकान्तेनैकरूपशब्दब्रह्मवादिनः पुनरमी तदन्विताः स्तदतिरिक्तभेदकदरिद्राः कथं वाग्वैविध्यं संवाहयिष्यन्ति न खलु भेदकमिति च पूर्वमेव प्रकटितम् ।

यदवाचि सकलमेवेदं वाच्यवाचकतत्त्वं शब्दब्रह्मण एव विवर्त इत्यादि । तदपि नानवद्यम् । शब्दब्रह्मणः सद्भावे प्रमाणाभावात् । तथाहि तत्सद्भावः प्रत्यक्षेण प्रतीयेतानुमानेनागमेन वा । यदि

सकलं वाच्यवाचकतत्त्वं शब्दब्रह्मविवर्तरूपमिति मतस्य खण्डनम्।

प्रत्यक्षेण, तत्किमिन्द्रियप्रभवेणातीन्द्रियेण वा । तत्राद्यपक्षो न समीचीनः । यतः सकलदेशकालार्थाकारनिकरकरम्बितस्वरूपं शब्दब्रह्म भवतामभिमतम् । एवंविधस्य चास्य सद्भावः किं श्रवणेन्द्रियप्रभवप्रत्यक्षेण प्रतीयेत तदितरेन्द्रियजनिताध्यक्षेण वा । न तावच्छ्रवणेन्द्रियप्रभवप्रत्यक्षेण । तस्य शब्दस्वरूपमात्रविषयतया स्वाविषयेण सकलदेशकालार्थाकारनिकरेणान्वितत्वं ब्रह्मणि प्रतिपत्तुमसमर्थत्वात् । तथाहि । यद्यदविषयं न तत्तेनान्वितत्वं कस्यचित्प्रतिपत्तुं समर्थं यथा चक्षुर्ज्ञानं रसेन । सकलदेशकालार्थाकारनिकराविषयं च श्रवणेन्द्रियप्रभवप्रत्यक्षमिति । तदविषयेणापि तेन तदन्वितत्वप्रतिपत्तावतिप्रसक्तिः । एतेन तदितरेन्द्रियजनिताध्यक्षेणापि तत्प्रतीतिः प्रतिक्षिप्ता । शब्दाविषयत्वेन तस्याः तत्प्रतीतावपर्याप्तत्वात् । तन्नेन्द्रि-

प्रत्यक्षेण शब्दब्रह्मप्रतीतिः । नाप्यतीन्द्रियप्रत्यक्षेण । तस्यैवात्रासम्भवात् । योगिनां योगजं तत्सम्भवतीति चेत् । न । योगियोगजप्रत्यक्षाणां सम्भवे सत्याद्वैताभावप्राप्तेः । न तत्प्राप्तिर्योग्यवस्थायामात्मज्योतीरूपस्यास्य स्वयं प्रकाशनादित्यपि बालप्रजल्पितम् । योग्यवस्थावज्ज्योतीरूपं च स्वयं प्रकाशनं चेत्येवं लक्षणस्य त्रयस्य सम्भवे सत्याद्वैताभावस्य तदवस्थत्वात् । अपि च योग्यवस्थायामतीन्द्रियप्रत्यक्षस्य ब्रह्मस्वरूपप्रकाशनाङ्गीकारे तत् प्राक्तद्रूपं प्रकाशते न वा । यदि प्रकाशते, तदानीमनायासनिष्पन्नः सर्वदा सर्वेषां मोक्षः स्याज्ज्योतिःस्वभावब्रह्मप्रकाशो हि मोक्षः स चायोग्यवस्थायामप्येवं प्राप्नुयात् । अथ न प्रकाशते, तदा तत्किमस्ति न वा । यदि नास्ति कथं तन्नित्यं कादाचित्कत्वादविद्यावत् । अथास्ति तर्हि कस्मान्न प्रकाशते । ग्राहकाभावादविद्याभिभूतत्वाद्वा । तत्र प्रथमपक्षो न क्षोदक्षमः । ब्रह्मण एव तद्ग्राहकत्वात् । तस्य च नित्यतया सदा सत्त्वात् । द्वितीयपक्षोऽपि न श्रेयान् । अविद्याया विचार्यमाणाया अनुपपद्यमानत्वात् ।

अविद्यायाः शब्दब्रह्मणः सकाशाद्भिन्नाभिन्नविचारः ।

सा हि शब्दब्रह्मणः सकाशाद्भिन्ना भवेदभिन्ना वा । भिन्ना चेत् किमसौ वस्तु अवस्तु वा स्यात् । न तावद्वस्तु, अर्थक्रियाकारित्वात् ब्रह्मवत् । तत्कारित्वेऽप्यस्या अवस्तुत्वे ब्रह्मणोऽप्यवस्तुत्वप्रसङ्गः । अथार्थक्रियाकारित्वमप्यस्या नेष्यते तत्कथं वस्तुत्वापत्तिरित्यभिधीयते । हन्त कथमेवमविद्या कलुषत्वमिवापन्नमित्यादि वचो घटेत । अपरं च वितथप्रतिभासहेतुभूतं वास्तवमेव तिमिरहेतु प्रसिद्धमविद्यायास्त्ववास्तवत्वेन ब्रह्मणि विचित्रप्रतिभासहेतुत्वानुपपत्तौ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यासम्भवाद्यथा विशुद्धमाकाशमित्याद्यपि दुरुपपादमेव । न चानादिनाप्रहेयाविद्यस्य शब्दब्रह्मणोऽविद्यासान्निध्या-

१ 'योग्यवस्थाया' इत्युचितं भाति ।

देकस्वमात्रपेक्षया ग्रहणमग्रहणं च युक्तम्। विरोधात्। किञ्चासौ शब्दात्मा परिणामं प्रतिपद्यमानः प्रतिपदार्थं भेदं प्रतिपद्येत न वा। तत्राद्यकल्पे शब्दब्रह्मणोऽनेकत्वप्रसक्तिः। विभिन्नाऽनेकार्थस्वभावात्मकत्वात् तत्स्वरूपवत्। द्वितीयविकल्पे तु सर्वेषां नीलादीनां देशकालस्वभावव्यापारावस्थादिभेदाभावः प्रतिभासभेदाभावश्चानुषज्येत। एकस्वभावाच्छब्दब्रह्मणोऽभिन्नत्वात् स्वरूपवत्। तन्न शब्दपरिणामरूपत्वं शब्दमयत्वं। नापि शब्दादुत्पन्नत्वम्। तस्य नित्यत्वेनाविकारित्वादविकारिणश्च कार्योत्पादविरोधात्। किञ्च। कार्यमस्मादुत्पद्यमानमर्थान्तरमनर्थान्तरं वोत्पद्येत। तत्रार्थान्तरस्योत्पत्तौ कथं शब्दब्रह्माद्वैतवादः। कार्यस्य ततो द्वितीयस्य सद्भावात्। अनर्थान्तरभूतस्य तु कार्यग्रामस्योत्पत्तौ शब्दब्रह्मणोऽनादिनिधनत्वविरोधः। तदुत्पत्तौ तस्याप्यनर्थान्तरभूतस्योत्पद्यमानत्वादुत्पन्नस्य चावश्यं विनाशित्वादिति। अर्थानां शब्दमयत्वाघटनादसम्भवि साध्यम्। शब्दाकारानुस्यूतत्वं साधनमप्यसिद्धम्। प्रत्यक्षेण हि नीलादिकं प्रतिपद्यमानः प्रतिपत्ता शब्दाकारासम्पृक्तमेव प्रतिपद्यत इति कथं शब्दाकारानुस्यूतत्वं सिद्ध्येत्। किञ्च शब्दाकारानुस्यूतत्वं शब्दानुविद्धत्वमभिधीयते। तच्चार्थानां न युक्तमिति प्रोक्तं प्राक्। ततोऽपि च कथमेतत्सिद्ध्येत्। कल्पितत्वादस्यासिद्धिः। परमार्थतः शब्दाकारानुस्यूतत्वलक्षणधर्माधाराणां पदार्थानामसत्त्वेऽपि हि तेषु तदाकारानुस्यूतत्वं त्वया परिकल्प्यते परिकल्पितात्त्व हेतोः कथं पारमार्थिकं ब्रह्म सिद्ध्येत्। साध्यसाधनधर्मविकलश्च दृष्टान्तः। कुम्भादीनामपि सर्वथा शब्दमयत्वस्य शब्दाकारानुस्यूतत्वस्य चासिद्धेः। समस्तार्थानां समानासमानपरिणामात्मकत्वात्। अनुमानेनापि शब्दब्रह्म समधिगन्तुं पार्यते। नाप्यागमेन, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्याद्यागमस्य प्रमाण सबाधार्थान्तरवादे [illegible]।

---

१ छा० ३-१४

अनर्थान्तरभावे तद्वदागमस्यापि असिद्धिप्रसङ्गः । तत्र शब्दस्वभावस्य ब्रह्मणः सद्भावः कुतश्चित् प्रमाणादुपपद्यते ।

इत्थं शब्दब्रह्मणो दूषणौघं दर्शं दर्शं दूरमुज्जृम्भमाणम् ।
नैवं श्रद्धां कोऽपि कुर्वीत विद्वान् शब्दान्मत्वे सर्वथा प्रत्ययानाम् ॥८॥

यत्तावद्बुद्धशिष्यैर्निजसमयवशान्निर्विकल्पत्वमुक्तं
प्रत्यक्षे तत्पुरैव प्रतिहतिपदवीं प्रापितं सप्रपञ्चम् ।
शब्दानुस्यूतिरुक्ता मतिषु तदपरैर्यापि सापि व्यपास्ता
तस्माज्ज्ञानं समस्तु व्यवसितिशुभगं मानतासम्मतं यत् ॥१०॥ ॥७॥

समारोपपरिपन्थित्वादित्युक्तमिति समारोपस्वरूपनिरूपणायाह-

अतस्मिँस्तदध्यवसायः समारोप इति ॥ ८ ॥

अतस्मिन्नतत्प्रकारे वस्तुनि । तदध्यवसायस्तत्प्रकारत्वनिश्चयः स समारोप इति ॥ ८ ॥

अथास्य प्रकारानाह—

स विपर्ययसंशयानध्यवसायभेदात् त्रेधेति ॥ ९ ॥

स्पष्टम् ॥ ९ ॥

अथैतत्सूत्रनिर्देशक्रमेण विपर्ययस्वरूपमादौ निरूपयति—

विपरीतैककोटिनिष्टंकनं विपर्यय इति ॥ १० ॥

विपरिताया एकस्या एव कोटेरंशस्य निष्टङ्कनं निश्चयनं विपर्ययः ॥१०॥

उदाहरणमाह—

यथा शुक्तिकायामिदं रजतमितीति ॥ ११ ॥

यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः । शुक्तिकायामरजताकारायामिदं रजतमिति रजताकारतया ज्ञानम्, विपर्ययो विपरीतख्यातिरित्यर्थः । इतिक

उल्लेखार्थः । उदाहरणसूत्रं चेदमन्येषामपि प्रत्यक्षयोग्यविषयविपर्ययाणां तदितरप्रमाणयोग्यविषयविपर्ययाणां चोपलक्षणार्थम् । तथाहि । वाष्पांबुधूलिमशकवर्तिप्रभृतिभिः कुतोऽपि भ्रान्तिनिबन्धनाद्धूमत्वेनावधारितैर्धूमध्वजविनिर्मुक्तेऽपि प्रदेशे तत्परिज्ञानमनुमानविपर्ययः । निर्विडम्बरगणाभ्यासाविर्भूतभावनाप्रभावाच्चागमविपर्ययोऽपि सम्भवति । तद्यथा—

शाक्यादिविपर्ययनिर्देशः ।

स्याद्वादन्यायबाह्येषु शाक्यनैयायिकमीमांसककापिललौकायतिकसंसारमोचकादिशास्त्रेषु यत्किञ्चिदेकान्ताभिनिवेशेनोपदिश्यते तत् प्रमाणमिति ज्ञानं

तेषां विपर्ययः । तथाहि । क्षणिकाक्षणिके वस्तुनि सर्वथा क्षणभङ्गुरत्वाभिमतिर्विपर्ययः **शाक्यभिक्षूणाम्** । भिन्नाभिन्नयोर्द्रव्यपर्याययोर्भेदैकान्ताहङ्कृतिर्विपर्ययो **नैयायिकानाम्** । नित्यानित्यात्मके शब्दे सर्वथा नित्यत्वमतिर्विपर्ययो **मीमांसकानाम्** । कर्तर्यात्मन्यकर्तृताप्रतीतिर्विपर्ययः **कापिलानाम्** । सत्सु स्वर्गापवर्गात्मधर्मादिषु वस्तुषु नास्तिताप्रतीतिर्विपर्ययो **लोकायतानाम्** । अधर्मनिबन्धने प्राणिवधे धर्मनिबन्धनत्वबुद्धिर्विपर्ययः **संसारमोचकानाम्** । तथा स्याद्वादिनामपि केषाञ्चित् प्रचुरतरपापोदयादागमविपर्ययः सम्भवति । यथोपपद्यमानमुक्तौ स्त्रीजातौ मुक्त्यभावाभिमानः संभाव्यमानभुक्तौ भगवति केवलिनि भुक्त्यभावस्वरूपश्च विपर्ययः क्षपणकानाम् । विपर्ययत्वं चैषामन्येषामपि कदभिप्रायाणां प्रमाणैः प्रतिहन्यमानत्वादवगन्तव्यमिति ।

अन्यां समस्ति विपरीतमतौ मतानां
भेदैः परैः स्वरुचिभिः परिकल्पितानाम् ।
तत्र प्रभाकरमतानुगता विवेक-
ख्यातिं विवेकविकलाः परिकल्पयन्ति ॥ ९१ ॥

---

१ संसारमोचकाः—शैवभेदवादिनः । एतेऽपि विपद्ग्रस्तं प्राणिवधं धर्मनिबन्धनं मन्यन्ते । २. विपर्ययाणाम् ।

अनर्थान्तरभावे तदस्यागमस्यापि शरीरिणिगत । नन शब्दब्रह्म
ब्रह्मण. सद्भाव. कुतोऽपि प्रमाणात् ज्ञायते ।
इत्थं शब्दब्रह्मणो दूषणौ । दर्शं दर्शं तदनुजृम्भमाणम् ।
नैवं श्रद्धा कोऽपि कुर्वीत नितरां शब्दशब्दे मनीषा प्रमाणानाम् ॥८

यत्तावद्भर्तृहरिप्रभृतिभिर्निजगमयवशाज्जिनिकल्पनामुक्त
प्रत्यक्षे तत्पुरैव प्रतिहतिपदवीं प्रापितं सप्रपञ्चम् ।
शब्दानुस्यूतिरुक्ता मतिषु तदपरैर्यापि साऽपि व्यपास्ता
तस्माज्ज्ञानं समस्तं व्यवसितिसुभगं मानतासम्मतं यत् ॥२०॥ ॥

समारोपपरिपन्थित्वादित्युक्तमिति समारोपस्वरूपनिरूपणायाह—

अतस्मिँस्तदध्यवसायः समारोप इति ॥ ८ ॥

अतस्मिन्नतत्प्रकारे वस्तुनि । तदध्यवसायस्तत्प्रकारत्वनिश्चयो स समारोप इति ॥ ८ ॥

अथास्य प्रकारानाह—

स विपर्ययसंशयानध्यवसायभेदात् त्रेधेति ॥ ९ ॥

स्पष्टम् ॥ ९ ॥

अथैतत्सूत्रनिर्देशक्रमेण विपर्ययस्यस्वरूपमादौ निरूपयति—

विपरीतैककोटिनिष्टंकनं विपर्यय इति ॥ १० ॥

विपरिताया एकस्या एव कोटेरंशस्य निष्टङ्कनं निश्चयनं विपर्ययः॥१०

उदाहरणमाह—

यथा शुक्तिकायामिदं रजतमितीति ॥ ११ ॥

यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः । शुक्तिकायामरजताकारायामिदं रजतमिति रजताकारतया ज्ञानम्, विपर्ययो विपरीतख्यातिरित्यर्थः। इतिश

उल्लेखार्थः । उदाहरणसूत्रं चेदमन्येषामपि प्रत्यक्षयोग्यविषयविपर्ययाणां तदितरप्रमाणयोग्यविषयविपर्ययाणां चोपलक्षणार्थम् । तथाहि । बाष्पपांसुपटलमशकवर्तिप्रभृतिभिः कुतोऽपि भ्रान्तिनिबन्धनाद्धूमत्वेनावधारितैर्दहनज्ञयविनिर्मुक्तेऽपि प्रदेशे तत्परिज्ञानमनुमानविपर्ययः । निबिडकुदर्शनाभ्यासाविर्भूतभावनाप्रभावाच्चागमविपर्ययोऽपि सम्भवति । तद्यथा—

शाक्यादिमतनिर्देशः ।

स्याद्वादन्यायबाह्येषु शाक्यनैयायिकमीमांसककापिललौकायतिकसंसारमोचकादिशास्त्रेषु यत्किञ्चिदेकान्ताभिनिवेशेनोपदिश्यते तत् प्रमाणमिति ज्ञानं तेषां विपर्ययः ।

तथाहि । क्षणिकाक्षणिके वस्तुनि सर्वथा क्षणभङ्गुरत्वाभिमतिर्विपर्ययः शाक्यभिक्षूणाम् । भिन्नाभिन्नयोर्द्रव्यपर्याययोर्भेदैकान्ताहङ्कारो विपर्ययो नैयायिकानाम् । नित्यानित्यात्मके शब्दे सर्वथा नित्यत्वमतिर्विपर्ययो मीमांसकानाम् । कर्त्तर्यात्मन्यकर्तृताप्रतीतिर्विपर्ययः कापिलानाम् । सत्सु स्वर्गापवर्गात्मधर्मादिषु वस्तुषु नास्तिताप्रतिपत्तिर्विपर्ययो लोकायतानाम् । अधर्मनिबन्धने प्राणिवधे धर्म्मनिबन्धनत्वबुद्धिर्विपर्ययः संसारमोचकानाम्[1] । तथा स्याद्वादिनामपि केषाञ्चित् प्रचुरतरपापोदयादागमविपर्ययः सम्भवति । यथोपपद्यमानमुक्तौ स्त्रीजातौ मुक्त्यभावाभिमानः सम्भाव्यमानभुक्तौ भगवति केवलिनि भुक्त्यभावकदाग्रहश्च विपर्ययः क्षपणकानाम्[2] । विपर्ययत्वं चैषामशेषाणामपि कदभिप्रायाणां प्रमाणैः प्रतिहन्यमानत्वादवगन्तव्यमिति ।

अन्या समस्ति विपरीतमतौ मतानां
भेदः परैः स्वरुचिभिः परिकल्पितानाम् ।
तत्र प्रभाकरमतानुगता विवेक-
ख्यातिं विवेकविकलाः परिकल्पयन्ति ॥ ९१ ॥

---

१ संसारमोचकाः —ब्रह्माद्वैतवादिनः । एतेऽपि वित्तदुष्पर्यं प्राणिवधपदानमभिमन्यन्ते । २. दिगम्बराणाम् ।

मालम्बनम् । रजतमिति तु बोधस्य व्यवहितं हट्टपट्टादिव्यवस्थितं रजतम् । रजताकारं हि संवेदनं रजतगोचरमेव युज्यते न शुक्तिशकलालम्बनम् । अन्याकारस्य संवेदनस्यान्यालम्बनत्वानुपपत्तेः । तदुपपत्तौ च समस्तप्रतिभासः सकलालम्बनः स्यादित्यशेषस्याशेषदर्शित्वप्रसक्तिः । प्रयोगो विवादापन्नं रजतसंवेदनं रजतगोचरमेव तदाकारत्वात् । यद्यदाकारं संवेदनं तत्तद्गोचरमेव यथा स्तम्भाकारं स्तम्भगोचरमेवेति । यदि चान्याकारमपि संवेदनमन्यगोचरं स्यात्तदाऽस्य स्वार्थव्यभिचारतः सर्वत्राप्यविश्रम्भान्न कस्यापि क्वचन प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा कुतश्चिद्भवेदित्यखिलव्यवहारप्रलयप्रसङ्गः । तस्माद्रजताकारसंवेदनं रजतगोचरमेवाङ्गीकर्तव्यम् । तदा च तत्र न रजतं पुरतः स्थितं समस्तीत्यतीतमेव तत्सर्वत इति पारिशेष्यात्प्रसिद्धम् । तथाहि । न तावद्रजतनयनसम्प्रयोगसमुपजातमेव तद्रजतज्ञानमिति साम्प्रतम् । अतिविप्रकृष्टविषये सन्निकर्षासम्भवादिन्द्रियाणाम् । असति च लिङ्गाद्युपलम्भे जायमानस्यास्यानुमानादिभावो न शङ्कितुमपि शक्यः । ततः परिशेषतः स्मरणमेवैतदाश्रयणीयम् । अपि चेदं स्मरणमनाकलितरजतस्य प्रतिपत्तुरनुत्पद्यमानत्वात् । यदित्थं तत्तथा यथोभयवाद्यविवादास्पदरजतस्मरणम् । न चेदं वाच्यं न स्मरणमिदं तदर्थवैधुर्यात्तत्प्रतिपत्तग्रहणवदिति । इह भूतले घटो नास्तीत्यनुल्लिखिततदंशस्यापि स्मरणस्य स्वीकरणात् । भूयसा च पदपदार्थस्मरणानामनुल्लिखिततदंशानामेवोपलम्भात् । अथेदं प्रेर्यते यद्यतीतं रजतमत्र स्मर्यते तदातीततया प्रतिभासः स्यान्न चासावस्ति । एतदपि सुकुमारधीभिरभिहितम् । यतः काचकामलप्रमुखकरणापाटवोपहतस्य दृष्टुर्दृश्यमानस्य शुक्तिशकललक्षणार्थस्य ग्राहकं ज्ञानं शुक्तिरूपतया शुक्तिकेयमिति स्वस्वरूपेण प्रतिपत्तुमसमर्थं शुक्तिस्वरूपानाधायकत्वेन रजताद्युल्लेखेनोत्पद्यमानात्मस्मरणात् ... तदा तु रजतान्तिना पुरःस्थितं वस्तु रजतानुगृहीतं प्रतिपद्यमानं रजत-

[illegible] शकलं [illegible] भवति । [illegible] प्रकाशिनो भवति । अथैव पर्यनुयुज्यते भवतु [illegible] रजतमित्यादौ । स्वप्ने पुनः कथमिदमुपपादयिष्यते न हि तत्र [illegible] स्वप्नज्ञानस्यैकत्वात् । [illegible] स्वप्ने । [illegible] रजतमित्यादौ हि स्मरणानुभवौ न विवेकेनावधार्येते । स्वप्ने तु स्मृतिर्विवेका स्मरणरूपतया न ग्रहीतुं शक्यत इति सुव्यक्तमेव स्मृतिस्वरूपस्य स्वप्ने स्वप्नेऽपि विवेकेनाग्रहणमिति । सदृशदर्शनमन्तरेण स्वप्नदशायां स्मृतिरेव न सम्भवतीति मावमंस्थाः । नानाविधनिमित्तप्रभवत्वात्स्मरणानाम् । निद्रोपद्रुत एव हि मनः स्वप्ने स्मरणमनुत्पत्तौ निमित्तीभवत्येव । यद्येवं शशधरद्वितयतिक्तशर्करादिसंवेदनेषु स्मृतिप्रमोषः कथं कथयिष्यते । आ. कुमते न वयं सर्वत्र स्मृतेरेव प्रमोषं मन्यामहे किन्तु विवेकाख्यातिम् । सा च क्वचित्कथञ्चित्कस्यचिदुपपादयितुं शक्यत एव । तथाहि । क्वचिदनुभवस्मृत्योर्विवेकस्याग्रहणं यथेदं रजतमित्यादौ । क्वचित् स्मरणस्य स्वरूपेणाग्रहणं यथा स्वप्नावस्थायाम् । क्वचित्तु तिमिरादिदोषेण द्विधाकृता नायनी वृत्तिः श्वेतकिरणमेकत्वेन ग्रहीतुं न शक्नोति यथा द्विचन्द्रप्रत्यये । क्वापि रसनेन्द्रियसम्पृक्तपित्त-

१ 'एव' इति नास्ति भ. पुस्तके । २ 'स्वप्ने' इति नास्ति भ. म. पुस्तकयोः ।

धातौ तिक्तत्वं परिच्छिन्दान ननिवृत्ता मधुरद्रव्याश्रितं माधुर्यं परिच्छेत्तुं न पारयति । यच्च तिक्तत्वं परिच्छिनत्ति तत्परमार्थतः पित्तधात्वधिकरणमेव न तु मधुरद्रव्यगतं तत्तु समास्वादयन्नयं प्रमाता दोषवशान्नैव विवेक्तुं शक्नोति यथा तिक्तशर्कराप्रत्यये । एवं पीतः शङ्ख इत्यादावपि । तत्र हि विनिर्गच्छन्नयनरश्मिवर्तिनि पित्तधातौ पीतिमानमाकलयन् प्रमाता नयनदोषवशात् कम्बुसमाश्रितं शुक्लत्वमाकलयितुं न शक्नोति । यत्तु पीतिमानं परिच्छिनत्ति स परमार्थतः पित्तधातुसमाश्रित एव न तु कम्बुवर्ती दोषवशात्तु प्रतिपत्ता नेत्थं विभागं कर्तुं पटीयानिति । एवं च सति सर्वत्र सम्यग्ग्रहणमेव विवेकाख्याति सिद्धा भवति । तथा च कोऽपि स प्रत्ययो नास्ति यो विपर्ययाख्यां लभेत । ये तु विवेकाख्यातेर्द्विषन्तः शुक्तौ रजतप्रतीतिं ख्यापयन्ति न ते सङ्ख्याविदः । इत्थं हि तेषां बाह्यार्थसिद्धिर्न प्राप्नोति । प्रस्तुतरजतसंवेदनदृष्टान्तेन समस्तसंवेदनानां निरालम्बनत्वप्रसक्तेः । यथैव हि प्राकरणिकं रजतसंवेदनं रजताभावेऽपि रजतं प्रकाशयति तथा सकलानि घटादिबाह्यार्थसंवेदनानि बाह्यार्थाभावेऽपि तं प्रकाशयिष्यन्तीति ज्ञानाद्वैतवादिमतसिद्धिर्निःप्रत्यूहा वर्तमाना केन बाध्येत । तदेतामनिच्छता तत्र विवेकाख्यातिरेव स्वीकर्तव्या ।

विवेकेनाख्यातिस्तदियमधुना सिद्धिसदनं
समारूढा प्रौढप्रमितिपृथुनिश्रेणिवशतः ।
प्रमाणेनोन्मुक्तां पुनरितरथा ख्यातिमपरे
प्रकामं जल्पन्तः कथमिह सतां ग्राह्यवचनाः ॥ ९२ ॥

छित्त्वेदानीं निशितनिशितान्युक्तिबाणानशेषान्
शून्यां मन्ये त्वमसि कृतवान् स्वान्ततूणीं स्वकीयाम् ।
सम्प्रत्यत्रावहिति पदवीं सर्वथारोपय त्वं
श्रीजैनानामयि ऋजुमते तत्प्रतीकारकेलौ ॥ ९३ ॥

---

१ पण्डिता. ।

पक्षः । अनियतदेशप्रतीत्यभावेन तस्य पराहतत्वात् । द्वितीये तु विपरीतख्यातिर्नियतस्यानियतत्वेनाभासनात् । देशो न स्मर्यते रजतमात्रं तु स्मृतमिति कुतो विपरीतख्यातिरिति चेत् । तथापि यत्तावत्तेन पूर्वमवगतं तस्याभावः स्फुट एवेत्युक्तम् पूर्वावगते हि रजते स्मर्यमाणे केवलाधिकरणोपलब्धिरेव तस्याभावोपलम्भः । यद्यपि वणिग्वीथ्यादिगोचराणां रजतानामभावः स्फुटतरस्तथापि शुक्तिकादेशस्थस्य तस्य नावगत इति चेत् । न । शुक्तिकादेशे न रजतं तावदवगतमेव । अनवगतं च न स्मृतिविषयः । अस्मर्यमाणस्य चाभावग्रहोऽपि न प्रवर्तकः । प्रवर्तकत्वे वा यस्यैव कस्यचिदभावो नावगतस्ततस्तदर्थिनः प्रवृत्तिः स्यादविशेषात् । अथ व्यावर्तकधर्माग्रहो भेदाग्रहः । तथा च वणिग्वीथ्यामेवावगतस्य रजतस्यात्र स्मरणं व्यावर्तकास्तु देशकालजात्यादिभेदा न गृह्यन्ते । एवं च सति परस्पराभावो गृह्यतां मा वाग्राहि नास्त्युभयथापि विरोधः । एतदपि न मनोहरम् । स्मर्यमाणवस्तुनि रजतत्वस्यैव व्यावर्तकधर्मस्य प्रतिभासनात् । व्यावर्तकत्वं च तस्य पुरोवर्तिन्यविद्यमानत्वात् । अविद्यमानस्यापि च प्रतिभासे विपरीतख्यातिः । स्यादेतद्यद्यपि गृह्यमाणात् स्मर्यमाणस्य व्यावर्तको धर्मोऽवगतस्तथापि गृह्यमाणस्य स्मर्यमाणान्नावगतः । न खलु शुक्लत्वादयो धर्मा यावन्तः प्रतिभान्ति शुक्तिकायां तावद्भिः सा व्यावर्तयितुं शक्यते । तेषां रजतसाधारणत्वात् । एतदपि नास्ति । देशकालावस्थाभेदवत्तया स्मर्यमाणाद्रजतात् पुरोवर्तिनोऽनुभूयमानस्य व्यावर्तकानां कालदेशावस्थाविशेषाणां प्रमीयमाणत्वात् । [illegible] मन्येथाः शुक्तिकारजतयोर्यौ परस्परभेदकौ धर्मौ तयोः प्रतिभानं निवृत्तिहेतुरप्रतिभानं तु प्रवृत्तिहेतुरिति सिद्धम् । न च देशभेदादयस्तेषां [illegible] शुक्तिकायामिव रजतेऽपि समानत्वात् । रजतत्वशुक्तिकात्वे [illegible] ते च न प्रतिभातः । ततश्च युक्ता प्रवृत्तिरिति । एतदपि [illegible] । रजतं स्मरतो रजतार्थिनः [illegible]-

[illegible]दर्शने न [illegible] प्रतिभासते । [illegible] प्रवर्तेत इति चेत् । न । [illegible] किरणादिषु [illegible] प्रतिभासता । [illegible] इति चेत् । न । [illegible] प्रतिभासे पर्यन्तस्याप्रतिभासनात् । सामान्यविशेष [illegible] परिमाणभेदोऽपि स्यादनेक[illegible] नाम सामान्यविशेषो न [illegible] परिमाणविशेषप्रतीतिः केन वार्यत इति चेत् । हन्त परिमाणं सर्वत्र साधारणं कथमिव स्यादिति चेत् । [illegible] साधारणमप्यवान्तरभेदात्तथा भवतीति चेत् । तदनेन न्यायेन कालदेशविशेषोऽपि जात्या साधारणोऽप्यवान्तरवर्तमानत्वपुरःप्रदेशत्वादिभेदाद्व्यावर्तकस्तथा च सति तत्प्रतिभाने भेदोऽपि प्रतिभात इति कुतो भेदाग्रहः । इदमपरमालोच्यतां तादात्म्यप्रतीतिरुपजायमाना क्वचित् किमाकारा किं सामानाधिकरण्येन प्रतीतिराहोस्वित्परस्पराभावविरहितत्वेन विषयसंवेदनम् । आद्ये कल्पे विपरीतख्यातिः । इदं रजतमिति समानाधिकरणतयैव प्रतीतेरुत्पादात् । ननु परमार्थतः सामानाधिकरण्यमस्ति प्रकृते किन्तु भेदाग्रहमात्रेण तथाभिमन्यन्ते प्रतिपत्तारः । तथा चावाचि शालिकेन ।

'संनिहितरजतशकले रजतमतिर्भवति यादृशी सत्या ।
भेदानध्यवसायादियमपि तादृक्परिस्फुरति ' इति ।

हन्त परमार्थतो व्यधिकरणेऽपि प्रतीतौ यदि सामानाधिकरण्येनाभिमन्येते प्रतिपत्तृभिस्तदा विपरीतख्यातिरेव तदहो निर्लज्जता अन्यथाख्यातिर्नेष्यते भेदानध्यवसायादियमपि तादृक्परिस्फुरतीत्येतच्चाभिधीयते । अपि च यथा सन्निहितरजतमतितुल्यता विवादास्पदरजतमतेः कथ्यते तथा वर्तमानत्वानवभासितयाऽतीतरजतावभासिज्ञानतुल्यताप्यस्या अस्तीति तुल्यतया पुरुषप्र-

---

१ प्रकरणपञ्जिकाया नयवीथ्याख्ये चतुर्थप्रकरणे कारिका ४१.

वृत्तिनिमित्तमपि भवेद्विशेषाभावात् । तथा चायं रजतज्ञानवान् प्रतिपत्ता पुरोवर्तिनि शुक्तिशकललक्षणेऽर्थे सन्देहदोलान्दोलितमति किं प्रवर्तेत निवर्तेत वा । युगपत्परस्परविरुद्धप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणक्रियाद्वयं कर्तुमापन्नः किं नाम कुर्वीतेति कष्टां काञ्चिद्दशामाविष्टोऽसौ तपस्वी । परस्पराभावविरहितत्वेन विषयसंवेदनमिति द्वितीये तु पक्षे त एवं प्रष्टव्याः । किं सर्वथा परस्पराभावविरहिततया रजतस्य शुक्तिशकले प्रतिभासः । किं वा शबलतया । आद्ये पक्षे तादात्म्यग्रहणप्रसङ्गस्तथा च विपरीतख्यातिः । द्वितीये तु प्रवृत्तिर्दुरुपपादा । न हि शबलतया वस्तुनि प्रतीते प्रतिनियतरजतार्थिनः प्रवर्तन्त इति । अपि च न तावज्ज्ञानमुपजातमात्रमेव सत्तामात्रेण प्रवृत्तिमुपजनयति किं तर्हीच्छाद्वेषजननानन्तरोपजाततदनुरूपप्रयत्नद्वारेण । तौ च प्रयत्नं जनयन्तौ स्वकारणीभूतज्ञानविषय एव जनयतः न हि करकमलचालनेच्छायाः कदाचिदपि शरीरचालनानुरूपः प्रयत्नो जन्यमानो दृष्टः । तदत्र रजतविज्ञानेनापि स्वविषय एवेच्छा तया च प्रयत्नो जन्यः स्वविषय एव न वा क्वचिदपि इत्यास्थेयम् । तथा च पुरोवर्तिनि रजतज्ञानस्याविषये नेच्छा कारणाभावात् । अत एव न प्रयत्नस्तदभावाच्च न प्रवृत्तिरिति । इदमिति पुरोवर्तिवस्तुगोचरमपि ज्ञानमस्तीति चेत् । नैवम् । तस्य हानोपादानयोरनङ्गत्वात् । न हीदमिति कृत्वा प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते वाऽपि तु विशेषतो ज्ञात्वाऽनेनार्थक्रिया निष्पादयिष्याम इति हृदि निधाय । इदमिति ज्ञानेनागृहीतभेदं स्वरूपतो रजतज्ञानमेवेच्छां तादृशीं प्रसूत इति चेत् । न भेदाग्रहेऽपि स्वरूपानतिवृत्तेः । न हि शालिबीजमगृहीतभेदं कोद्रवबीजात्कोद्रवोचितमङ्कुरमुपजनयति । नापि रत्नमपि पद्मरागादगृहीतभेदं स्वस्थमान दहतीति । तदयं प्रमाणार्थः । विपरीतख्यातिज्ञानं न स्वविषयमन्तरेणेच्छां जनयति ज्ञानत्वादुदकज्ञानादिवत् सिद्धसाधनदिति । स्यादेतत् । सर्वेषां प्रपञ्चना यथार्थत्वं प्रमाणसिद्धम् । तस्मान्न न निर्दिष्टमेतादृशं स्वरूपसत्त्वेऽ-